

ΣΟΦΙΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ

ΣΤ. Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ – ΑΛ. Ρ. ΡΑΓΚΑΒΗΣ
ΜΙΑ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Μελετώντας την προσωπικότητα του Στεφάνου Α. Κουμανούδη (1818-1899),¹ κατέληξα στη διαπίστωση ότι πίστευε σε ένα σύστημα προτεραιοτήτων, ως προς την οικοδόμηση των θεσμών του νεοσύστατου κράτους. Στην προσπάθειά μου να έρμηνεύσω αυτές τις πεποιθήσεις, διασταυρώθηκα με πολλούς λογίους της εποχής: ένας από αυτούς, ο Άλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής (1809-1892), σε κάποιες περιστάσεις εξέφρασε την «άλλη» άποψη. Οι δύο λόγιοι, οι οποίοι έχουν χαρακτηριστεί «επίγονοι του διαφωτισμού» ο ένας, με κριτήριο την αντιπαλότητα προς το ιστορικό σχήμα του Κ. Παπαρρηγόπουλου, και «ρομαντικός» ο άλλος, με κριτήριο τη λογοτεχνική του παραγωγή, προσδιορίζονταν από κάποια κοινά χαρακτηριστικά: καθόρισαν τις τύχες της Αρχαιολογικής Εταιρείας (ΑΕ) υπό την ιδιότητα του Γενικού Γραμματέως, ο Ραγκαβής από την ίδρυσή της το 1837 ως το 1851 και ο Κουμανούδης από το 1859 ως το 1894. Συνυπήρξαν στο Πανεπιστήμιο, ως καθηγητής της Αρχαιολογίας ο Ραγκαβής (1844-1867), και της Λατινικής Φιλολογίας ο Κουμανούδης (1845-1886), ενώ συγκαταλέγονται στους πρώτους που συστηματικά και με επιστημονικούς όρους υπηρέτησαν την Αρχαιολογία, ή οποία ακριβώς στα χρόνια τους είχε αρχίσει να συγκροτείται ως επιστήμη κατακτώντας την αυτονομία της από την κλασική φιλολογία.² Έτερόχθονες και οι δύο, τέλος, εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα μετά τις σπουδές τους στη Γερμανία, ο Ραγκαβής το 1829 και ο Κουμανούδης το 1845.

1 Ήταν το αντικείμενο της διδακτορικής μου διατριβής: *Στέφανος Άθανασίου Κουμανούδης (1818-1899). Όψεις του βίου και της πολιτείας του*, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2004.

2. Η νέα αντίληψη της μελέτης του ελληνικού κλασικού παρελθόντος που ονομάστηκε *Altertumswissenschaft* συνδεόμενη με τη νέα μέθοδο μελέτης της ιστορίας, τον *Ιστορισμό ή Θετικισμό*, καλλιεργήθηκε στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου και οδήγησε στην απόσπαση από την εύρεια επιστήμη της κλασικής φιλολογίας δύο επίμερους ειδικών επιστημών, της Αρχαίας Ιστορίας και της Αρχαιολογίας. Βλ. U. von Wilamowitz-Möllendorf, *History of the Classical Scholarship*, Duckworth London 1982, σ. X· Hans-Joachim Gehrke, «Ανα-

Ἡ ἀρχαιολατρία καὶ ὁ ἑτεροχθονισμός, ὡς γενικὲς κατηγορίες, δὲν προσδιορίζουν μὲ πληρότητα τὶς δύο προσωπικότητες. Ἡ συνείδηση τοῦ ρόλου ποὺ διαδραματίζαν στὴ διαμόρφωση τῆς φυσιογνωμίας τοῦ νέου κράτους, χαρακτηριστικὸ ὄλων τῶν λογίων τῆς γενιᾶς τους, οἱ διαφορετικὲς ἀντιλήψεις τους ὡς πρὸς τὴ στρατηγικὴ διαμόρφωση τῶν θεσμῶν του, καθὼς καὶ ἡ διαφορετικὴ κοινωνικὴ συνείδηση ποὺ ἐξέφραζαν, εἶναι στοιχεῖα ποὺ προκύπτουν μόνο μέσα ἀπὸ μιὰ συγκριτικὴ προσέγγιση.³ Δεδομένης τῆς σημασίας τῶν προσώπων στὴ συγκρότηση τοῦ νεοσύστατου κράτους, μιὰ τέτοια προσέγγιση μπορεῖ νὰ φωτίσει περισσότερο τὴν κάθε μία ἀπὸ τὶς ἐξεταζόμενες προσωπικότητες, νὰ διαπιστώσει ἀποχρώσεις τῆς σκέψης τους, καὶ νὰ ἀναδείξει, ἐν τέλει, διακρίσεις ἄλλου τύπου, χρήσιμες γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἐλληνικοῦ 19ου αἰώνα.

Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία

Οἱ δύο λόγοι σφράγισαν τὴ μεταλλαγὴ τῆς ΑΕ ἀπὸ ἓνα σύλλογο ἰδιωτῶν ἀρχαιολατρῶν στὸν βασικὸ θεσμὸ προστασίας τῶν ἀρχαιοτήτων γιὰ ἀρκετὲς δεκαετίες, ἀποδίδοντάς της διαφορετικὸ χαρακτήρα ὁ καθένας. Κυρίαρχο πρόσωπο τῆς Ἐταιρείας ἀπὸ τὸ 1837, ὁ Ραγκαβῆς δημιούργησε τὸ 1848 τὸν Ἀρχαιολογικὸ Σύλλογο ὡς ἐπιστημονικὸ πυρῆνα της, μὲ τὴ φιλοδοξία νὰ ἀποτελέσει τὸ ἐφαλτήριο γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς ἐπιστήμης τῆς Ἀρχαιολογίας στὴν Ἑλλάδα.⁴ Ὅπως σημείωνε στὴν ἐπιστολὴ τῆς παραίτησής του ἀργότερα, «σκοπὸς τοῦ Συλλόγου ἦτο νὰ ὑπάρξῃ σῶμα ἀνδρῶν ἢ περὶ τὴν ἀρχαιολογίαν ἢ περὶ τὴν ἀρχαίαν καὶ μέσην ἱστορίαν ἀσχολουμένων, οἵτινες νὰ συντρέχωσι τὴν Ἐταιρείαν διὰ τῶν γνώσεων αὐτῶν καὶ ἐκδίδωσιν ὑπομνήματα».⁵

Οἱ διαδοχικὲς ἐκλογὲς τῶν μελῶν τοῦ Συλλόγου ἀνέτρεψαν τὸν ὑφιστάμενο συσχετισμὸ δυνάμεων καὶ ὁδήγησαν τὸν Ραγκαβῆ στὴν παραίτηση, ἀναδεικνύον-

ζητώντας τὴ χώρα τῶν Ἑλλήνων: Ἐπιστημονικὰ ταξίδια καὶ ἡ σημασία τους γιὰ τὴν ἔρευνα καὶ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἀρχαιοελληνικῆς ἱστορίας στὸν 19ο αἰώνα», Εὐάγγελος Χρυσός (ἐπιμ.), *Ἐνας κόσμος γεννιέται. Ἡ εἰκόνα τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ στὴ γερμανικὴ ἐπιστήμη κατὰ τὸν 19ο αἰώνα*, Ἀθήνα 1996, σ. 68.

3. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ ὕλικὸ τῶν πηγῶν εἶναι ἄνισο· τὸ ἀρχεῖο τοῦ Ραγκαβῆ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς αὐτὸ τοῦ Κουμανούδη, παρὰ τὸ πλῆθος τῶν ἐγγράφων ποὺ περιλαμβάνει, εἶναι ἰδιαίτερα «μελετημένο», ὡς πρὸς τὴ συγκρότησή του, εἴτε ἀπὸ τὸν ἴδιο εἴτε ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους του, καὶ ἐπομένως λιγότερο «γενναιόδωρο» στὶς πληροφορίες ποὺ παρέχει.

4. Γιὰ τὸν ὄργανισμό τοῦ 1848 βλ. Εὐθ. Καστόρχης, *Ἱστορικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας*, Ἀθήνα 1879, σ. 30-38. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ΑΕ βλ. ἐπίσης Παναγιώτης Καββαδίας, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1837 ἰδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ 1900*, Ἀθήνα 1900· Β. Χ. Πετράκος, *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία. Ἡ ἱστορία τῶν 150 χρόνων της, 1837-1987*, Ἀθήνα 1987 καὶ τοῦ ἴδιου «Ἰδεογραφία τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 1987, παράρτημα.

5. Π. Καββαδίας, ὁ.π., σ. 42.

τας μία νέα ήγετική ομάδα, στην οποία κυρίαρχο πρόσωπο ήταν ο Κουμανούδης.⁶ Τὰ πρῶτα πρόσωπα πού θά ἀποτελοῦσαν τὸν πυρήνα τοῦ Συλλόγου προέκυψαν ἀπὸ μία Γενική Συνέλευση, στην οποία ὑπερίσχυσε ἡ ομάδα πού εἶχε συσπειρωθεῖ γύρω ἀπὸ τὸν Γεώργιο Γλαράκη.⁷ Τὰ μέλη πού ἀποδεχόταν ὁ Ραγκαβῆς ἦσαν οἱ Σκαρλάτος Βυζάντιος, Ι. Ρίζος Νερουλός καὶ Κωνσταντῖνος Φρεαρίτης, ἄνθρωποι τοῦ κύκλου του, πιθανῶς καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος καὶ ὁ Κυριακὸς Πιττάκης, ἀλλὰ γιὰ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα, τὸν Γεώργιο Κ. Τυπάλδο, τὸν Γεώργιο Γλαράκη, τὸν Eduart Schaubert καὶ τὸν Ἰωάννη Κοκκῶνη, φαίνεται πὼς εἶχε ἐξ ἀρχῆς ἀντιρρήσεις.⁸ Ἡ ἐπόμενη διεύρυνση τοῦ Συλλόγου περιελάμβανε τοὺς Νεόφυτο Βάμβα, Κωνσταντῖνο Σχινᾶ, Ἰωάννη Βοῦρο, Ξαβέριο Λάνδερερ, Βερνάρδο Ρέζερ καὶ Ἀνδρέα Μάμουκα, παλαιὰ μέλη τῆς Ἑταιρείας, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀπολύτως δική του ἐπιλογή φαίνεται πὼς ἦταν μόνον ὁ Σχινᾶς.⁹

Ἡ πλήρης ἀνατροπὴ τοῦ συσχετισμοῦ δυνάμεων ἐπῆλθε στὴ συνεδρίαση τῆς 6ης Ἰανουαρίου 1851, ὅταν ἐξελέγησαν οἱ γιατροὶ Γεώργιος Πρινάρης καὶ Σοφοκλῆς Οἰκονόμος, ὁ νομικὸς Γεώργιος Καραμάνος, καθὼς καὶ οἱ «νέοι», συμφοιτητὲς στὴ Γερμανία, Κουμανούδης, Ἡρακλῆς Μητσόπουλος, Δημήτριος Χαραμῆς καὶ Παναγιώτης Εὐστρατιάδης. Στὴν περιγραφὴ τῶν γεγονότων ὁ Π. Καββαδίας ἀναφέρεται ἰδιαίτερα σὲ αὐτὴν τὴ συνεδρίαση μιλώντας γιὰ τὶς «ἐριδες» πού δημιουργήθηκαν, ἐνῶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Ραγκαβῆς ὑπέβαλε τὴν παραίτησή του στὶς 9 Ἰανουαρίου. Στὴν ἀμέσως ἐπόμενη συνεδρίαση, στὶς 25 Ἰανουαρίου, συζητήθηκε τὸ θέμα νὰ παρακληθεῖ ὁ Ραγκαβῆς νὰ ἀνακαλέσει τὴν παραίτησή του, πρόταση ἡ ὁποία ἀπερρίφθη μὲ πλειοψηφία 11-5. Στὴν πλειοψηφία ἀνῆκαν οἱ Πρινάρης καὶ Βάμβας, ἐνῶ στὴ συνεδρίαση τοῦ Ἰουλίου, μετὰ ἀπὸ πρόταση τοῦ Πιττάκη, ἀποφασίσθηκε ἡ δημοσίευση τῆς πα-

6. Γιὰ τὴν ἐγγραφὴ τοῦ Κουμανούδη στὴν ΑΕ βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης (1818-1899). Σχεδιάγραμμα βιογραφίας*, Ἀθήνα 1999, σ. 69-71. Γιὰ τὶς διαδοχικὲς ἐκλογὲς καὶ γενικὰ τὰ γεγονότα πού ἀκολουθοῦν ἡ πιὸ ἀναλυτικὴ πηγὴ εἶναι ὁ Π. Καββαδίας, *ὁ.π.*, σ. 28-43.

7. Οἱ δύο ὑποψήφιοι πρόεδροι Ἰάκωβος Ρίζος Νερουλός καὶ Γ. Γλαράκης σχεδὸν ἰσοψήφισαν (ἔλαβαν 12 καὶ 13 ψήφους ἀντιστοίχως). Γιὰ τὸν Γλαράκη ὁ Ραγκαβῆς σημειώνει ὅτι ἦταν «ἀνὴρ λόγιος μὲν, ἀλλ' ἤκιστα εἰδικός, καὶ τὸν σκοπὸν τῆς μεταρρυθμίσεως τῆς Ἑταιρείας οὐδόλως ἐνόησας». Βλ. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, (φωτοτυπικὴ ἀνατύπωση τῆς πρώτης ἐκδοσης [1894-1930], πρόλογος Τάκης Καγιαλῆς, εὑρετήρια Ἀγγελικὴ Λούδη), τ. Β', Ἀθήνα 1999, σ. 159.

8. Ὁ Ραγκαβῆς ἀναφέρει καὶ «κομματικούς λόγους», οἱ ὁποῖοι ἀνέδειξαν τὰ πρῶτα μέλη τοῦ Συλλόγου. Βλ. *ὁ.π.*, σ. 411.

9. Ἀπὸ τὴ δυσαρέσκεια πού ἐκφράζει γιὰ τὴν ἐκλογὴ ἐνὸς Γερμανοῦ φαρμακοποιοῦ συμπεραίνουμε ὅτι τὸν ἐνόχλησε ἐπίσης ἡ ἐκλογὴ καὶ ἄλλων γιατρῶν ἢ φαρμακοποιῶν, ὅπως ἦσαν οἱ Βοῦρος, Λάνδερερ καὶ Ρέζερ, ἐνῶ κατηγορεῖ τὸν Μάμουκα γιὰ ἀνάρμοστη ὡς πρὸς τὸν κανονισμὸ συμπεριφορά. Βλ. *ὁ.π.*, σ. 159, 272-273.

ραίτησης στις ξένες εφημερίδες.¹⁰ Λίγο αργότερα ακολούθησαν οι παραιτήσεις του Σκαρλάτου Βυζάντιου στην αρχή, και στη συνέχεια των Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, Σπυρίδωνος Σκούφου και Παναγιώτη Σούτσου, οι οποίες σχετίζονται με την απομάκρυνση του Ραγκαβή από την ΑΕ.¹¹ Την ίδια περίπου εποχή γίνονταν συντελῆ μέλη τῆς Ἑταιρείας οἱ Εὐθύμιος Καστόρχης καὶ Βασίλειος Οἰκονομίδης, δύο πρόσωπα πού ἀνῆκαν στὴν ομάδα τῶν συμφοιτητῶν τοῦ Κουμανούδη στὴ Γερμανία,¹² ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ πρῶτος θα συμπορευθεῖ γιὰ χρόνια μὲ αὐτὸν στὴν ἡγεσία τῆς ΑΕ.

Περιγράφοντας τὰ γεγονότα μετὰ ἀπὸ χρόνια, ὁ Ραγκαβῆς σχολίαζε τὴν ἐπιστημονικὴ ἀνωριμότητα τότε τοῦ Εὐστρατιάδη ὡς ἐξῆς: «νέος εὐδοκίμως μὲν σπουδᾶσας ἐν Γερμανία, ἀλλ' ὅστις δὲν εἶχεν εἰσέτι τὰ ἐπιστημονικὰ πρόσόντα τὰ κατὰ τὸν κανονισμόν ἀπαιτούμενα, ἵνα καταλάβῃ θέσιν ἐν τῷ συλλόγῳ, ὅτε ὁ Ἀσώπιος καὶ ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος ἦσαν ἀποκεκλεισμένοι».¹³ Τὰ παραπάνω σχόλια θὰ μπορούσαν νὰ ἀναφέρονται καὶ στὸν Κουμανούδη, ὁ ὁποῖος τὴν ἐποχὴ ἐκείνη δὲν εἶχε δείξει ἀκόμη τίς ἐπιστημονικὲς ἀρχαιολογικὲς του ικανότητες. Ὡς ἑκτακτος καθηγητῆς τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας, εἶχε δημοσιεύσει ἐπωνύμως μελέτες ἀναφερόμενες μόνο σὲ αὐτὸν τὸν τομέα, ἐνῶ κατὰ τὰ ἄλλα οἱ δημόσιες παρεμβάσεις του ἦσαν ἀνώνυμες καὶ ποικίλες, κυρίως κοινωνικο-πολιτικὲς, μὲ μόνη ἐξάιρεση τὴν ὑπόθεση Σιμωνίδη.¹⁴ Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, σὲ μιὰ ἀποτίμηση τῶν γεγονότων τὸ 1858 ὁ Κουμανούδης ἀπέδιδε εὐθύνες γιὰ τὴν ἀδράνεια τῆς Ἑταιρείας μετὰ τὸ 1854 στοὺς «ιατροὺς, νομικοὺς καὶ πολιτικῶς πολυασχόλους», πού «ἤτον βέβαια καὶ οἱ πρὸ ἐτῶν προεδρεύοντες καὶ γραμματεύοντες καὶ ἐφορεύοντες»,¹⁵ ὑπαιτισσόμενος καὶ τὸν Ραγκαβῆ, τοῦ ὁποῖου τὴ συνεισφορά δὲν προέβαλλε ἐξᾴλλου σὲ κανένα ἀπὸ τὰ

10. Γιὰ τὴ διάσταση μὲ τὸν Πιττάκη, ἡ ὁποία ἀσφαλῶς ἐπηρέασε σὲ κάποιον βαθμὸ τὴ ροὴ τῶν γεγονότων, βλ. παρακάτω.

11. Ἐκτὸς τῶν Σκ. Βυζαντίου καὶ Κ. Παπαρρηγόπουλου, ὁ Σκούφος καὶ ὁ Σούτσος ἦσαν ἐπίσης ἄνθρωποι τοῦ περιβάλλοντός του. Βλ. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., *passim*.

12. Γιὰ τίς παραιτήσεις καὶ τίς ἐγγραφές βλ. τὸ Μητρώον τῶν μελῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας). Γιὰ τὸν Σκαρλάτο Βυζάντιο εἰδικὰ βλ. Π. Καββαδίας, ὁ.π., σ. 43.

13. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Β', σ. 274.

14. Οἱ συμβολές στὴ λατινικὴ φιλολογία ἦσαν οἱ ἐξῆς: «Μελέτη περὶ Ὁρατίου», ἐφημ. *Νέα Ἑλλάς*, 14-8-1848· «Περὶ φιλολογίας ἐν γένει καὶ ἰδίως τῆς Λατινικῆς», *Φιλολογικὸς Συνέκδημος*, 7-8 (31 Μαρτίου 1849), 230-247· «Λατινικὴ φιλολογία [ἐπίκρισις μεταφράσεως Σαλλουστίου]», *Φιλολογικὸς Συνέκδημος*, 3-4 (Ἰανουάριος 1849), 112-117. Γιὰ τίς ἀνώνυμες παρεμβάσεις, τὰ ἀποκόμματα τῶν ὁποίων σώζονται στὸ ἀρχεῖο του βλ. Μαριλίτσα Μητσου, *Στεφάνου Α. Κουμανούδη, Στράτης Καλοπίχειρος. Ἐνα ποιητικὸ τεκμήριο αὐτολογοκρισίας*, τ. Β', Ἀθήνα 2005, σ. 365-368. Γιὰ τὴν ὑπόθεση Σιμωνίδη βλ. σημ. 126.

15. Ἀνυπόγραφο ἄρθρο σὲ ἄγνωστο ἐντυπο τοῦ 1858. Τὸ ἀπόκομμα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 55. Οἱ φάκελοι μὲ ἀραβικὴ ἀρίθμηση πού ἀκολουθοῦν ἀνήκουν στὸ Ἀρχεῖο Κου-

τρία άρθρα που δημοσίευσε για τὸ θέμα.¹⁶ Ἡ προσπάθεια, τέλος, τὸ 1858 τοῦ Κουμανούδη μετὰ τὴν σύμπραξη τῶν Ἡλίας Σταθόπουλου καὶ Ἰωάννη Παπαδάκη νὰ ιδρῦσουν Ἑταιρεία μετὰ σκοπὸ «τὴν σύστασιν Μουσείου»¹⁷ ἀπέτυχε, ἐξ αἰτίας τῆς ὑπόδειξης τοῦ Ραγκαβῆ στὸν ἀρμόδιο Ὑπουργὸ Παιδείας, Χαράλαμπο Χριστόπουλο, νὰ ἐπανενεργοποιήσει τὴν ΑΕ.¹⁸

Ἡ ἀλλαγὴ τῶν προσώπων στὴν ἡγεσία τῆς ΑΕ σήμανε καὶ τὴ μεταβολὴ τῶν προσανατολισμῶν της. Θεωρώντας ἀνέφικτο, πρὸς τὸ παρόν, τὸν ἐπιστημονικὸ στόχο πὸ εἶχε θέσει ὁ Ραγκαβῆς, ὁ Κουμανούδης ἔβλεπε πιὸ πρακτικὰ τὸν ρόλο της· πρωταρχικὴ μέριμνα τῆς ΑΕ ἔγινε ἡ ἀποκάλυψη καὶ ἡ διάσωση τῶν μνημείων, ἡ καταγραφή καὶ ἡ τακτοποίησή τους σὲ μουσεῖο, καθὼς καὶ ἡ ταχεῖα κοινοποίησις τους στὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα, ἀφοῦ «τῆς δόξης τῆς ἀκαδημαϊκῆς τὴν ὄρεξιν [...] δύναται ἡ νῦν γενεὰ ἐπὶ ὀλίγον ἔτι νὰ καταστείλῃ ἐν τῇ ψυχῇ της καὶ νὰ τρέψῃ τὰς δυνάμεις της ἐπὶ τὰ ἐφικτότερα καὶ τὰ λυσιτελέστερα».¹⁹ Ὅπως σημειώνει ἀργότερα ἐπιγραμματικὰ ὁ Καστόρχης, «ἐγκαταλιπόντες λοιπὸν τὴν ποιήσιν κατῆλθον εἰς τὸν πεζὸν λόγον κατὰ πᾶσαν τὴν ἔννοιαν τῶν λέξεων».²⁰ Καλύπτοντας ἐκ τῶν πραγμάτων τὴν κρατικὴ ἀνεπάρκεια στὸ θέμα, ἡ Ἑταιρεία σχεδὸν ὑποκατέστησε τὴν κρατικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία. Μετὰ τὸν ὀργανισμὸ τοῦ 1862, ὁ Κουμανούδης καθόρισε τὶς ἀρχές καὶ τοὺς στόχους της, μετὰ τῶν ὁποίων περιελάμβανε καὶ τὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία στὴν ἐπιστημονικὴ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα Ἑλλήνων καὶ ξένων ἐπιστημόνων,²¹ ἀναγνωρίζοντας ἔτσι τὴν ἀδυναμία ἀκόμη τῶν Ἑλλήνων νὰ ἀναλάβουν κατ' ἀποκλειστικότητα αὐτὸ τὸ ἔργο.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὁ Ραγκαβῆς, μετὰ τὴν ἀποχώρησι καὶ τὴν ἀποτυχία τοῦ φιλόδοξου ἐγχειρήματός του, ἀναγνώριζε στὴν Ἑταιρεία μόνον τὸν ρόλο ἑνὸς ἰδιωτικοῦ συλλόγου ἀρχαιολατρῶν, οἱ ὅποιοι θὰ ἐνίσχυαν μετὰ τὶς συνδρομές τους τὴν κρατικὴ ὑπηρεσία διάσωσης τῶν ἀρχαιοτήτων. Τὴν ἴδια ἀντίληψη ἀντανανκᾶ καὶ ἡ δυσαρέσκεια πὸ εἶχε ἐκφράσει γιὰ τὴ μεταβολὴ τῶν στόχων τῆς *Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας*, ὅταν αὐτὴ ἀποφάσισε νὰ ιδρῦσει Ἐκπαιδευτήριον

μανούδη στὴν ΕΒΕ. Γιὰ τὸ τμῆμα τοῦ Ἀρχείου πὸ ἀπόκειται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία σημειώνεται ἡ σχετικὴ ἔνδειξη.

16. Στὰ δύο δὲν τὸν ἀναφέρει καθόλου (ἐφημ. *Νέα Ἑλλάς*, 3-8-1858 καὶ τὸ ἄρθρον πὸ ἀναφέρθηκε παραπάνω) καὶ στὸ τρίτον τὸν ἀναφέρει μαζὶ μετὰ τοὺς Πιπτάκη καὶ Εὐστρατιάδη γιὰ τὰ ἀρχαιολογικὰ δοκίμια πὸ εἶχε ἐκφωνήσει κατὰ τὶς συνελεύσεις τῆς Ἑταιρείας (ἐφημ. *Φιλόπατρις*, 1-1-1857. Τὸ ἀπόκομμα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 46).

17. Ἰάκωβος Χ. Δραγάσης, «Πῶς ιδρύθη τὸ Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον», ἐφημ. *Πρωτεύουσα*, 21-3-1922· *Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1929*, σ. 32-33· Β. Χ. Πετράκος, «Ἰδεογραφία», ὁ.π., σ. 46-49.

18. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Β', σ. 384, 410-411.

19. Β. Χ. Πετράκος, «Ἰδεογραφία», ὁ.π., σ. 56.

20. Εὐθ. Καστόρχης, *Ἱστορικὴ ἔκθεσις*, ὁ.π., σ. 51.

21. Β. Χ. Πετράκος, «Ἰδεογραφία», ὁ.π., σ. 56-57.

θηλέων, ἐγκαταλείποντας τὸν ρόλο τοῦ ὑποστηρικτῆ τοῦ δημοσίου ταμείου γιὰ τὴν ἐκπαίδευση, ποὺ ἔπαιζε στὴν ἀρχή.²²

Ἀρκετὲς φορές, λοιπόν, κατὰ τὸ διάστημα τῆς γραμματείας τοῦ Κουμανούδη διαφώνησε μὲ τὴν στάση τῆς Ἑταιρείας σὲ διάφορα θέματα. Τὸ ζήτημα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ὀλυμπίας ποὺ ἀνέλαβε ἡ γερμανικὴ κυβέρνηση ὑπῆρξε ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σοβαρά. Ὁ Κουμανούδης καὶ ἡ ΑΕ ἐξέφρασαν ἀπὸ τὴν ἀρχή, τὸ 1873, τὴν ἀντίθεσή τους σὲ ἐνδεχόμενη ἀνάθεση τῶν ἀνασκαφῶν ἐπισήμως στὴ γερμανικὴ κυβέρνηση, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι τὰ ζητήματα τῶν ἀνασκαφῶν ἀπὸ ὅποιονδήποτε στὴν Ἑλλάδα ρυθμίζονταν ἐπαρκῶς ἀπὸ τὸν ὑφιστάμενο ἀρχαιολογικὸ νόμο. Μία τέτοια σύμβαση θὰ δημιουργοῦσε προβλήματα στὴν ἐλληνικὴ κυβέρνηση, ἀφοῦ ἦταν πολὺ πιθανὸ ὅτι καὶ ἄλλες ξένες χῶρες θὰ διεκδικοῦσαν τὴν ἀνάληψη ἀνασκαφῶν μὲ παρόμοιους προνομιακοὺς ὅρους.²³ Ἡ Ἑταιρεία ὑπενθύμισε τὴν ἐπιστημονικὴ ἐλευθερία ποὺ παρεῖχε ὁ κανονισμὸς τῆς, γεγονός ποὺ εἶχε ἐπιτρέψει ἤδη σὲ πολλοὺς ξένους ἐπιστήμονες νὰ διεξαγάγουν ἀνασκαφές στὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ δημοσιεύσουν τὰ εὐρήματα,²⁴ ἐνῶ ἐξέφρασε πολλὰς ἀντιρρήσεις, χωρὶς ἀποτέλεσμα, γιὰ τὸ ἄρθρο τῆς σύμβασης ποὺ ἐπέβαλλε τὴ δωρεὰ ὀρισμένων ἀπὸ τὰ «διπλὰ ἢ τριπλὰ» ἀρχαῖα ποὺ θὰ ἀνευρίσκονταν στὴν ἀνασκαφή.²⁵

Ὁ Ραγκαβῆς ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὡς Πρεσβευτῆς στὸ Βερολίνο, τήρησε ἄλλη στάση ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς γερμανικῆς σύμβασης, τὴν ὁποία προσπάθησε μὲ κάθε τρόπο νὰ προωθήσει.²⁶ Ἡ ὑπόθεση ἀποτελοῦσε κατὰ τὴ γνώμη του μιὰ εὐκαιρία προβολῆς τῶν ἐλληνικῶν συμφερόντων στὴ διεθνή διπλωματικὴ σκηνή: ἡ ὑπόθεση τῆς Ὀλυμπίας «πρῶτη πάλιν ἐξῆψε σπινθῆρας φιλελληνισμοῦ ἐν Γερμανίᾳ, παραχθεῖσα ἐκ τῆς φιλελληνικῆς διαθέσεως τοῦ διαδόχου τοῦ Πρω-

22. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὅ.π., τ. Β', σ. 25-27.

23. Ἡ ἀπαίτηση ἀργότερα τῆς γαλλικῆς κυβέρνησης νὰ ἀναλάβει τὴν ἀνασκαφή τῶν Δελφῶν μὲ σύμβαση ἦταν ἡ ἔμπρακτὴ ἐπιβεβαίωση ἐκείνων τῶν προβλέψεων. Βλ. Δέσποινα Σκορδά, «Ἡ ἀνασκαφή τῶν Δελφῶν καὶ οἱ Ἕλληνες ἀρχαιολόγοι (1863-1881)» στὴν ἐκδοση τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς καὶ τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δελφῶν, *Δελφοί. Ἀναζητώντας τὸ χαμένο Ἱερό*, Ἀθήνα 1992, σ. 61-71 καὶ Φώτης Ντάσιος, «Ἡ περιπέτεια τῆς σύμβασης ἀπὸ ἐλληνικῆς πλευρᾶς (1881-1891)», ὅ.π., σ. 127-141.

24. Εὐθ. Καστόρχης, *Ἱστορικὴ ἔκθεσις*, ὅ.π., σ. 81-82.

25. Φάκ. 45 (1159), ἀρ. 13, 14. Χρειάστηκε νὰ ψηφισθεῖ εἰδικὸς νόμος γιὰ τὴν ὑλοποίηση τοῦ σχετικοῦ ὅρου τῆς σύμβασης. Βλ. Φώτης Ντάσιος, ὅ.π., σ. 131. Ὁ Κουμανούδης ἀρνήθηκε νὰ παραστεῖ ὡς Γραμματέας τῆς ΑΕ στὴ διαλογὴ τῶν ἀρχαίων, ἐπικαλούμενος λόγους ἀρχῆς στὴ συνάντησή του μὲ τὸν Ὑπουργό. Βλ. φάκ. 5 (1107), ἀρ. 159.

26. Ἡ σχέση τοῦ Ραγκαβῆ μὲ τὸ ζήτημα ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ 1853, ὅταν ὁ Ludwig Ross εἶχε προτείνει νὰ γίνῃ ἀνασκαφὴ στὴν Ὀλυμπία μὲ ὑπεύθυνο τὸν Ραγκαβῆ καὶ μὲ χρήματα προερχόμενα ἀπὸ ἔρανο στὴ Γερμανία, προσπάθεια ποὺ εἶχε ἀποτύχει. Βλ. Ἀθανάσιος Καλπαζῆς, «Ἐπιρροὲς τῆς Γαλλογερμανικῆς ἀντιπαράθεσης τοῦ 19ου αἰῶνα στὴν κατασκευὴ τῆς εἰκόνας τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας», *Εὐάγγελος Χρυσός* (ἐπιμ.), *Ἐνας κόσμος γεννιέται*, ὅ.π., σ. 49.

σικοῦ θρόνου». ²⁷ Ὁ Ραγκαβῆς ἔγραφε χαρακτηριστικὰ πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο Κουμουνδοῦρο τὸν Νοέμβριο τοῦ 1875: «Ἡ ἀπόφασις τῆς Πρωσίας εἶναι, τὸ ἐπαναλαμβάνω, εὐεργεσία τοῦ Κράτους πρὸς τὴν Ἑλλάδα, οὐχὶ τόσο διότι ἄνευ ἡμετέρας δαπάνης θέλει πλουτισθῆ ἢ ἐπιστήμη καὶ θέλουσι πλουτισθῆ τὰ ἡμέτερα μουσεῖα, ὅσον διότι εὐρέθη ἐν τῇ καταλληλοτάτῃ ὥρᾳ, καὶ ὅτε μάλιστα ἔχομεν ἀνάγκην αὐτῆς, ἀφορμὴν ἰδιαιτάτης εὐμενείας καὶ ἐνδιαφέροντος τῆς Πρωσίας πρὸς τὴν Ἑλλάδα». ²⁸

Θεώρησε ἀδίκαιολόγητη τὴν ἀντίδραση τῆς ΑἸ καὶ ἀπέδωσε στοὺς «ἀρχαιο-ολογοῦντες» πὺ εἶχαν ἀντιρρήσεις «ἄκριτον πατριωτισμόν», ἀποκλείοντας τὸ κίνητρο τῆς «ζηλοτυπίας». ²⁹ Σὲ μία ἀπὸ τὶς ἐπιστολὰς πρὸς τὸν Κουμουνδοῦρο ἀνέφερε ὅτι «ὁ Κουμανούδης δὲν ἀγαπᾶται ὑπὸ τῶν Γερμανῶν διὰ τὴν ἄτοπον καὶ ἄκριτον καταφορὰν τοῦ τῆς εὐεργετικῆς διὰ τὴν Ἑλλάδα συμβάσεως περὶ Ὀλυμπίας», ³⁰ ἐνῶ σὲ ἄλλη ἐξέφραζε ρητὰ τὴν ἀποψή του γιὰ τοὺς ἰθύνοντες τῆς ΑἸ: «Ὡς δὲ πρὸς τὰ καθέκαστα τῆς Συμβάσεως ἐκπλήττομαι ἢ ἀκούω διαιωνιζομένην τὴν γνώμην τῆς «Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρίας» ὡς ἂν ἡ Ἐταιρία αὕτη ἦτον τις ἀρχή. Καὶ ἂν ἐν ἡ δὺ μὲλη της ἡξέουρον νὰ ἐξηγοῦν μίαν ἐπιγραφὴν, δὲν ἔπεται ἐκ τούτου ὅτι ἐννοοῦσι καὶ τί εἰσὶ νόμοι καὶ τί συμβάσεις». ³¹

Ὁ Ραγκαβῆς, ὁ ὁποῖος δὲν ἀναφέρει καθόλου τὸν Κουμανούδη στὴν περιγραφὴ τῶν σχετικῶν γεγονότων στὰ *Ἀπομνημονεύματα*, ἀντιμετώπιζε τὰ πράγματα ἀπὸ τὴν ἀπόσταση πὺ ἐπέβαλλε ἢ πολιτικὴ του ἰδιότητα. Ἡ στάση του στὸ ζήτημα τῶν «διπλῶν ἢ τριπλῶν», ὅταν ὁ ὅρος τῆς σύμβασης ἔπρεπε νὰ ἐφαρμοθεῖ, ἦταν πιὸ ἐπιφυλακτικὴ, ὡς πρὸς τὶς ἀπαιτήσεις τῶν Γερμανῶν, σὲ σχέση μὲ τὴν ἀρχικὴ, χωρὶς ἐπιφυλάξεις, ὑποστήριξη τῆς σύμβασης· στὴ σχετικὴ ἔκθεση πὺ ὑπέβαλε στοὺς Γερμανοὺς, ὡς Πρεσβευτῆς τῆς ἐλληνικῆς κυβέρνησης, ὑποστήριξε ὅτι, ἂν ἀπαιτοῦσαν οἱ ἀνασκαφεῖς ἔστω καὶ ἐλάχιστα ἀπὸ τὰ εὐρήματα, θὰ ἔβλαπταν τὴν εἰκόνα πὺ εἶχαν δημιουργήσει, «διότι τοῦτο θὰ ἡλάττου τὴν δόξαν τῆς εὐγενοῦς αὐτῆς αὐταπαρνήσεως ὅτι ἐδαπάνησεν ὡς πρέπει εἰς ἔθνος πεφωτισμένον, οὐχὶ ἐξ ἰδιοτελείας καὶ πρὸς ὑλικὸν πλουτισμόν

27. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Χειρόγραφος κῶδιξ ἀρ. 35. Ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς οἰκογένειας Ραγκαβῆ*, Εὐθ. Θ. Σουλογιάννης, Ἴφιγ. Μποτουροπούλου (ἐπιμ.), Ἀθήνα 1997, σ. 158. Γιὰ τὰ πολιτικὰ-διπλωματικὰ κίνητρα τῆς Γερμανίας βλ. Ἀθανάσιος Καλπαξῆς, «Ἐπιρροὲς τῆς Γαλλογερμανικῆς ἀντιπαράθεσης τοῦ 19ου αἰῶνα», ὅ.π., σ. 51-58.

28. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Χειρόγραφος κῶδιξ*, ὅ.π., σ. 174. Παρόμοια ὑποστήριξε καὶ σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἀ. Κοντόσταυλο τὸν Μάιο τοῦ 1876. Βλ. Εὐθ. Θ. Σουλογιάννης, «Ὁ Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς καὶ ἡ Ἡλεία», *Πρακτικὰ τοῦ Α' Συνεδρίου Ἡλειακῶν Σπουδῶν* (Πύργος 23-26 Νοεμβρίου 1978), Ἀθήνα 1980, σ. 95-96.

29. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὅ.π., τ. Δ', σ. 150. Πβ. καὶ σ. 99.

30. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Χειρόγραφος κῶδιξ*, ὅ.π., σ. 158.

31. *Στὸ ἴδιο*, σ. 174.

τοῦ Μουσείου της, ἀλλ' ὑπὲρ μόνης τῆς ἐπιστήμης». ³² Ὁ ὑπεύθυνος μάλιστα ἀρχαιολόγος Ernst Curtius εἶχε προτείνει στὸν Ραγκαβῆ νὰ δοθεῖ ἓνα ἀρχαῖο ὡς δῶρο στὸν Γερμανὸ αὐτοκράτορα καὶ ἔτσι νὰ παρακαμφθεῖ τὸ ἄρθρο τῆς σύμβασης περὶ «διπλῶν ἢ τριπλῶν». ³³

Ἡ ἀλλαγὴ τῆς στάσης τοῦ Ραγκαβῆ ὀφειλόταν πιθανότατα καὶ στὴ ρήξη ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ μεταξὺ γερμανικῆς καὶ ἑλληνικῆς πλευρᾶς κατὰ τὸ διάστημα 1878-1879 μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀνακάλυψη τῶν σλαβικῶν κτισμάτων στὶς ἀνασκαφές τῆς Ὀλυμπίας. Τὸ θέμα εἶχε ἀναδείξει ὁ Κουμανούδης μέσα ἀπὸ ἄρθρα στὸ περιοδικὸ *Ἀθήναιον* καὶ στὴν ἐφημ. *Παλιγγενεσία* καὶ εἶχε προκαλέσει δημόσια συζήτηση. ³⁴ Ἡ ὑπόθεση εἶχε, ἀσφαλῶς, καὶ πολιτικὴ-διπλωματικὴ διάσταση, δεδομένου ὅτι ἀκριβῶς αὐτὴν τὴν περίοδο συζητοῦνταν οἱ ἐθνικὲς διεκδικήσεις τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Ἑλλήνων (Συνέδριο τοῦ Βερολίνου) καὶ ἡ σαφέστατη ἐμπλοκὴ τῆς Γερμανίας στὰ διπλωματικὰ τεκταινόμενα τῆς περιόδου 1878-1881 δυσχέραιναν τὴ θέση τοῦ Ἑλληνα Πρεσβευτῆ. Στὰ *Ἀπομνημονεύματα* δὲν ὑπάρχει καμμία μνεία στὴ διαμάχη ποὺ δημιουργήθηκε τὸ 1880-1882 σχετικὰ μὲ τὴν ἀπόδοση τῶν «διπλῶν ἢ τριπλῶν» εὐρημάτων στοὺς Γερμανοὺς ἀνασκαφεῖς οὔτε στὸ ζήτημα τῶν «σλαβικῶν» ποὺ εἶχε προηγηθεῖ οὔτε στὸν Κουμανούδη προσωπικά.

Ἡ ὑπόθεση τῆς Ὀλυμπίας δὲν ἦταν ἡ μόνη ἀρχαιολογικὴ ὑπόθεση, ὅπου φάνηκε ἡ ἀπαξιοτικὴ ἀντίληψη τοῦ Ραγκαβῆ γιὰ τὴν Αἴε. Στὸ θέμα π.χ. ποὺ δημιουργήθηκε τὸ 1873 γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ Ζαππεῖου, στὸ ὁποῖο ἀντέδρασε ἡ Ἑταιρεία, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι θὰ καταστρεφόταν ἔτσι τὸ ρωμαϊκὸ βαλανεῖο ποὺ εἶχε ἀνακαλυφθεῖ κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ τῶν θεμελιῶν, ³⁵ ὁ Ραγκαβῆς διατύπωσε τὶς ἀντιρρήσεις του χαρακτηρίζοντας τὰ εὐρήματα «ἄσημα λείψανα». Κατὰ τὰ ἄλλα διαφώνησε καὶ ἐκεῖνος μὲ τὴ θέση τοῦ μεγάρου, ἀφ' ἑνὸς γιὰ τὴν βρισκόταν κοντὰ στὸ Ὀλυμπιεῖο καὶ ἀφ' ἑτέρου γιὰ τὴν ἐμπόδιζε τὴν ἐνδεχόμενη μελλοντικὴ ἐπέκταση τοῦ κήπου τῶν ἀνακτόρων. ³⁶ Ὅταν ἡ ἀγγλικὴ Ἀκαδημία ζήτησε ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνησις τὸ 1879 νὰ ἀνασκάψει στὴν Ἀκρόπολη, γεγονόςς στὸ ὁποῖο καὶ πάλι ἀντέδρασε ἡ Αἴε, ὁ Ραγκαβῆς ἐπεσήμανε στὸν Ὑπουργὸ Παι-

32. Φάκ. 45 (1159), ἀρ. 13.

33. Στὸ ἴδιο.

34. Γιὰ τὴ συζήτηση ποὺ ἀνέδειξε τὶς διαφωνίες Κουμανούδη - Παπαρρηγόπουλου, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία*. Προλεγόμενα στὴν ἀνατύπωση τοῦ ἔργου τοῦ Κουμανούδη *Συναγωγὴ νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθειῶν*, Ἀθήνα 1980, σ. LIX-LX καὶ *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, Ἡ ἐποχὴ του - Ἡ ζωὴ του - τὸ ἔργο του*, Ἀθήνα 1986, σ. 357. Βλ. ἐπίσης Β. Χ. Πετράκος, «Ἰδεογραφία», ὅ.π., σ. 114-117· Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὅ.π., σ. 78, 121-122.

35. Αἴε, Ἀρχεῖο Κουμανούδη, φάκ. Δ'1, ἀρ. 2. Ἐπίσης ΕΒΕ, φάκ. 36 (1150), ἀρ. 36, φάκ. 2 (1104), ἀρ. 132. Γιὰ τὴν ὑπόθεση βλ. Εὐθ. Καστόρχης, *Ἱστορικὴ ἔκθεσις*, ὅ.π., σ. 80-81 καὶ Β. Χ. Πετράκος, *Ἰδεογραφία*, ὅ.π., σ. 78.

36. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὅ.π., τ. Δ', σ. 85.

δείας ότι «ή Αρχαιολογική Έταιρία οὐδὲν εἶχε δικαίωμα νὰ ἀναμιγῆ εἰς τὴν ὑπόθεσιν, οὐσαν ἐντελῶς τῆς δικαιοδοσίας τῆς κυβερνήσεως».³⁷

Ὁ Ραγκαβῆς δέχθηκε νὰ συμμετάσχει στὴν *Ἐπιτροπὴ τῶν Φιλαρχαίων*, τὴν ὁποία ἴδρυσε ὁ διοικητὴς τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας, Γεώργιος Σταύρου, τὸ 1862, μαζί μὲ τοὺς Μάρκο Ρενιέρη, Γεώργιο Βασιλείου, Εὐθύμιο Κεχαγιᾶ, στελέχη ἐπίσης τῆς ΕΤΕ, καθὼς καὶ τὸν Παῦλο Καλλιγᾶ. Στόχος τῆς Ἐπιτροπῆς ἦταν ἡ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῆς προσπάθειας γιὰ τὴ διάσωση τῶν μνημείων, μεταξὺ ἄλλων καὶ μὲ τὴν ἔκδοση λαχείου «ὑπὲρ τῶν ἀρχαιοτήτων». Ἡ Ἐπιτροπὴ διαλύθηκε τὸ 1869 παραδίδοντας ὅσα χρήματα καὶ ἀρχαῖα διέθετε στὴν ΑΕ.³⁸ Ἡ στάση τοῦ Κουμανούδη ἀπέναντι στὴν Ἐπιτροπὴ ἦταν δυσμενής, γιατί θεωροῦσε τὶς δραστηριότητές της ἀφ' ἑνὸς ἔκφραση τῆς ματαιοδοξίας τῶν ἀνθρώπων τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας ποὺ ὑποτιμοῦσαν τὸ ἔργο τῆς ΑΕ καὶ ἀφ' ἑτέρου ἄσχετες μὲ τὸν διακηρυγμένο στόχο της.³⁹ Παρὰ τὰ ἐκ τῶν ὑστέρων ἀρνητικὰ σχόλια τοῦ Ραγκαβῆ γιὰ τὴν ἴδρυση αὐτῆς τῆς «μικρᾶς ἀρχαιολογικῆς ἐταιρείας», ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιθυμίας τοῦ «ἤκιστα ἀρχαιογνώστου» Γεωργίου Σταύρου, ὁ ὁποῖος «ἐκόμπαζε» γιὰ μιὰ συλλογὴ ἀρχαιοτήτων ποὺ εἶχε κατατεθεῖ στὴν Τράπεζα,⁴⁰ φαίνεται ὅτι ὁ ρόλος του ἦταν σημαντικός. Σὲ ἐπιστολὴ του ὁ Ρενιέρης τὸν Ἰούλιο τοῦ 1869 ἀνακοίνωσε στὸν Ραγκαβῆ ὅτι ἕνας βασικὸς λόγος γιὰ τὴν κατάργησή της ἦταν, ἐκτὸς τοῦ θανάτου τοῦ ἐμπνευστῆ της, τοῦ Γ. Σταύρου, καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ραγκαβῆς ἀπουσίαζε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.⁴¹

Μὲ ἀφορμὴ τὴν παράδοση τῆς περιουσίας της στὴν Ἐταιρεία, ὁ Ραγκαβῆς σχολίασε γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ τὴν ἀναρμοδιότητα τῆς τελευταίας σχετικὰ μὲ τὴ διάσωση τῶν ἀρχαιοτήτων, «διότι, εἴτε ἐξ ἀμελείας καὶ παρεννοήσεως τῶν ἀρχῶν, εἰς τὴν Ἐταιρείαν εἶχεν ἀποδοθῆ ἕκτοτε χαρακτῆρ σώματος αὐθυπάρκτου καὶ οὐχὶ βοηθητικοῦ, ὡς συνίστων αὐτὸ ὁ κανονισμὸς καὶ τὰ πρόσόντα του».⁴²

37. Στὸ ἴδιο, σ. 289.

38. Γιὰ τὴν «Ἐπιτροπὴ τῶν Φιλαρχαίων» βλ. Ἀγγελικὴ Κόκκου, *Ἡ μέριμνα γιὰ τὶς ἀρχαιότητες στὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ πρῶτα μουσεῖα*, Ἀθήνα 1977, σ. 127· Β. Χ. Πετράκος, *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία*, ὁ.π., σ. 46· Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Γ', σ. 156-157, 372-373.

39. Τὸ 1867 παρενέβη μὲ ἀνώνυμα ἄρθρα διαμαρτυρόμενος γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι μὲ τὰ χρήματα τοῦ λαχείου χρηματοδοτήθηκε φοιτητικὴ παράσταση τῆς *Ἀντιγόνης*. Βλ. ἐφημ. *Παλιγγενεσία*, 26-8-1867, 14-9-1867, 16-9-1867 (τὰ ἀποκόμματα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 96). Βλ. ἐπίσης φάκ. 35 (1149), ἀρ. 9, ὅπου ὁ Κουμανούδης σχολίαζε μὲ μεγάλη εἰρωνεία τὴ δραστηριότητα τῆς Ἐπιτροπῆς.

40. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Γ', σ. 156.

41. Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ (KEINE), Ἀρχεῖο Ἀλ. Ρ. Ραγκαβῆ, φάκ. 40, ἀρ. 129, 23 Ἰουλίου 1869.

42. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Γ', σ. 373.

Οί αντιλήψεις

Ο διαφορετικός χαρακτήρας που απέδιδαν στην ΑΕ οί δύο λόγιοι άπηχεί σε τελευταία ανάλυση τις διαφορετικές αντιλήψεις τους για τή διαδικασία οικόδομησης του νέου κράτους. Παρά τήν κοινή τους πεποίθηση για τή σημασία τών αρχαιοτήτων και τής επιστημονικής τους μελέτης και από Έλληνες επιστήμονες,⁴³ διαφωνούσαν ως προς τις προτεραιότητες που έπρεπε να τεθούν. Οί εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις τών δύο λογίων για τήν ίδρυση Ακαδημίας στην Ελλάδα αποτελούν πλευρές τής ίδιας διάστασης.

Ο Ραγκαβής θεωρούσε τήν ίδρυση Έλληνικής Ακαδημίας «ως συντελεστικωτάτην εις τήν διανοητικήν ανάπτυξιν, εις τήν πρόοδον και εις τήν υπόληψιν τής Ελλάδος»,⁴⁴ είχε μάλιστα αντιμετώπισει τόν Σύλλογο τών Βουλευομένων μελών τής ΑΕ τò 1848 ως πυρήνα ενός τέτοιου ιδρύματος.⁴⁵ Τò θέμα πράγματι συζητήθηκε τò 1856, όταν ήταν Υπ. Παιδείας ó Χ. Χριστόπουλος και ó Ραγκαβής εξασφάλισε τήν οικονομική στήριξη του Σίμωνος Σίνα.⁴⁶ Ο Κουμανούδης εξέφρασε τή διαφωνία του με άνωνυμο άρθρο στην έφημ. *Φιλόπατρις*.⁴⁷ Θεωρούσε πρόωρη ενέργεια και πολυτέλεια τήν ίδρυση Ακαδημίας, αφού τò επίπεδο τής επιστήμης στην Ελλάδα δέν ήταν τόσο ύψηλό, ώστε να επιλεγούν χωρίς δυσκολία οί κατάλληλοι να τήν επανδρώσουν. Η Ελλάδα, εξάλλου, είχε ανάγκη από διδασκλήρια για τήν «μόρφωσιν ειδικών επιστημόνων άνδρων, ών ποιείται χρήσιν άμέσως τò κράτος», και όχι επιστημονικούς συλλόγους με άριστίνδην μέλη. Η παραδοχή τής άδυναμίας αυτής δέν ήταν άρεστή εις πολλούς· διότι διαδηλοϊ τήν ταπεινήν εισέτι εν τοϊς επιστημονικοϊς πράγμασι κατάστασιν· ήμεϊς δέ οί Έλληνες γενικώς σχεδόν τείνομεν προς τά άνώτερα μετά

43. Στην «έκθεσιν περιοδείας από Αθηνών εις Αρκαδίαν» που εκφώνησε ó Ραγκαβής στην ΑΕ τόνιζε τήν υποχρέωση τών Έλλήνων «υπό τους αϊσίους οίωनों τής έλευθερίας» να αρχίσουν να έρευνούν συστηματικά «τήν πατρίδα [...] ως σπουδάζουσιν αυτήν οί άλλοεθνεϊς». Βλ. KEINE, Αρχείο Άλ. Ρ. Ραγκαβή, φάκ. 62, ύποφ. 4.

44. Άλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής, *Άπομνημονεύματα*, ό.π., τ. Β', σ. 389. Πβ. τ. Δ', σ. 161, 440.

45. Στο ίδιο, σ. 273-274. Η ιδέα για τήν ίδρυση Ακαδημίας κατά τò πρότυπο τής γαλλικής γεννήθηκε στα χρόνια τής Επανάστασης, επαναδιατυπώθηκε από τους Βαυαρούς και υποστηρίχθηκε από τόν Παναγιώτη Σοϋτσο. Βλ. Γεώργιος Σ. Λάϊος, *Σίμων Σίνας*, Αθήνα 1972, σ. 141-145. Τήν ιδέα υποστήριζαν και ó Κ. Παπαρρηγόπουλος (βλ. ό.π., σ. 240) και ó Κ. Σχινάς (βλ. Θανάσης Χρήστου, *Κωνσταντίνος Δημητρίου Σχινάς (1801-1857). Η ζωή. Τò έργο. Η εποχή του*, Αθήνα 1998, σ. 110, 137).

46. Άλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής, *Άπομνημονεύματα*, ό.π., τ. Β', σ. 389-395.

47. Έφημ. *Φιλόπατρις*, 6-7-1856. Βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ό.π., σ. 62. Για τò ιστορικό τής άνέγερσης του κτιρίου και τής ίδρυσης τής Ακαδημίας βλ. Γεώργιος Σ. Λάϊος, ό.π., σ. 179-204, 213-244 και Γ. Οικονόμος, «Η Έλλάς εν τή Διεθνεί Ακαδημαϊκή Ένώσει», *Ημερολόγιον τής Μεγάλης Ελλάδος*, 1927, σ. 61-69.

φιλοτιμίας καὶ φιλοδοξίας οὐ τῆς τυχούσης. Θέλομεν λοιπὸν νὰ ἔχωμεν καὶ ἡμεῖς Ἀκαδημίαν, οἷας ἔχουσι καὶ τὰ λοιπὰ τῶν πεφωτισμένων καὶ πλουσίων ἔθνῶν». Ἦταν, ἐξάλλου, ἀντίθετος μὲ τὴν ἄνωθεν ρύθμιση τῆς γλώσσας, ρόλο πού κάποιοι ἀπέδιδαν στὸ ἴδρυμα τῆς Ἀκαδημίας, δεχόμενος ὡς μοναδικὴ χρησιμότητα ἐνὸς τέτοιου ὀργανισμοῦ τὴ δυνατότητα νὰ ἀναλάβει τὸ ἔργο τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ τῆς σύνταξης λεξικῶν.⁴⁸ Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς σπουδῆς γιὰ τὴ δημιουργία ἐνὸς τέτοιου ἰδρύματος θὰ ἦταν νὰ γίνουν μέλη του ὄχι οἱ «ὀλίγοι καὶ ἄριστοι», ἀλλὰ «βέβηλοι καὶ ἀνίκανοι». Μὲ ἀναλυτικούς, τέλος, ὑπολογισμοὺς κατέληγε στὸ συμπέρασμα ὅτι, παρὰ τὴ χορηγία τοῦ Σίνα, οὔτε οἰκονομικὰ εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἐπιβιώσει ἡ Ἀκαδημία καὶ πρότεινε τὰ χρήματα νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ τὴν προώθηση τῶν στόχων τῆς ἀδρανοῦς τότε ΑἸ καὶ γιὰ τὴν ὀργάνωση ἀρχαιολογικοῦ μουσείου.⁴⁹

Στὴ συζήτηση πού ἐπαναλήφθηκε τὸ 1867, ὅταν ὁ Ὑπουργὸς Χ. Χριστόπουλος ἐπιχείρησε νὰ ἰδρύσει ὡς Ἀκαδημία τὸ *Ἑλληνικὸν Φιλολογικὸν Συνέδριον*, ὁ Κουμανούδης διατύπωσε καὶ πάλι τὶς ἀντιρρήσεις του,⁵⁰ ἐνῶ ὁ Ραγκαβῆς δὲν ἐνεπλάκη, ἀμέσως τουλάχιστον, καθὼς τότε εἶχε ἀρχίσει τὴ διπλωματικὴ του σταδιοδρομία καὶ βρισκόταν στὴν Ἀμερικὴ.⁵¹ Τὸ 1875, πάντως, καί, ἐνῶ τὸ κτίριο τῆς Ἀκαδημίας εἶχε ἀρχίσει νὰ οἰκοδομεῖται, προέτρεπε μὲ ἐπιστολὴ ἀπὸ τὸ Βερολίνο⁵² τὸν πρωθυπουργὸ Κουμουνδοῦρο νὰ προχωρήσει ἐπιτέλους στὴν ἴδρυσή της, «οὐ μόνον διὰ τὴν παρ' ἡμῖν δραστήριον καλλιέργειαν τῶν ἐπιστημῶν, ἀλλὰ πρὸ πάντων [γιατὶ] ἡ ἴδρυσις αὐτῆς θέλει χαιρετηθῆ ὑπὸ πάσης τῆς Εὐρώπης ὡς ἡ ἀρίστη ἀπόδειξις ὑψηλοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ἑλλάδος καὶ οἱ σοφοὶ ὅλων τῶν μερῶν, οἵτινες σήμερον ὑπαγορεύουσι τὴν κοινὴν γνώμην θέλουσι ὅλοι βοήθειαι ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος». Στὴν ἴδια ἐπιστολὴ προέτρεπε τὸν Κουμουνδοῦρο νὰ μὴν ἀκούσει τοὺς «μελαγχολικούς» καὶ «μεμψιμοίρους» πού πίστευαν «ὅτι ἡ Ἑλλάς δὲν εἶναι ὠριμος δι' Ἀκαδημίαν, διότι ἄλλως θὰ σαπίση πρὶν ὠριμάση», ἐνῶ χρησιμοποίησε ὡς παράδειγμα τὶς εὐρωπαϊκὲς ἀκαδημίες πού εἶχαν ξεκινήσει μὲ λίγους καὶ χωρὶς σπουδαῖα κτίρια. Δεδομένου ὅτι

48. Γιὰ τὶς γλωσσικὲς ἀπόψεις του βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὅ.π., σ. 56-65.

49. Ὁ Λάιος, παραθέτει τὶς ἀντιρρήσεις τοῦ Κουμανούδη, ἀγνοώντας δικαιολογημένα τὸν συγγραφέα. Βλ. Γεώργιος Σ. Λάιος, ὅ.π., σ. 144-145. Ἀντιρρήσεις ἐξέφρασαν ἀργότερα, κυρίως γιὰ τὸ κτίριο, οἱ Νικόλαος Δαμαλᾶς (1879), Ἄγγελος Βλάχος (1884), Εἰρηναῖος Ἀσώπιος (1889), Ἀλέξανδρος Φιλαδελφεὺς (1892) καὶ Γεράσιμος Βῶκος (1895). Βλ. ὅ.π., σ. 240-241.

50. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὅ.π., σ. 62-63, 168-176, 266-267.

51. Ὁ Ραγκαβῆς ὑποστηρίζει ὅτι ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴ συνεχῶς πίεζε γιὰ τὴν ἴδρυση Ἀκαδημίας καὶ τὸ 1867, ἀλλὰ δὲν εἶναι σαφές ἂν ἐμπλέκεται στὸ ζήτημα τοῦ *Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συνεδρίου*. Βλ. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὅ.π., τ. Γ', σ. 244.

52. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Χειρόγραφος κώδιξ*, ὅ.π., σ. 155-159.

ή διαφωνία του Κουμανούδη είναι βέβαιο ότι ήταν γνωστή, αν όχι από το άνω-
 νυμο άρθρο του 1856, τουλάχιστον από τα γεγονότα του 1867, οι παραπάνω
 χαρακτηρισμοί, όπως και ο μεταγενέστερος «μικρόνοες»,⁵³ αναφέρονταν και σε
 αυτόν, ο οποίος προτεινόταν, πάντως, από τον Ραγκαβή ως ένα από τα πρώτα
 μέλη της Ακαδημίας.⁵⁴

Η άποψη του Κουμανούδη για το θέμα παρέμεινε σταθερή ως το τέλος
 της ζωής του, μολονότι συμμετείχε το 1894, στα εγκαίνια του κτιρίου της
 Ακαδημίας έκφωνώντας λόγο ως αναπληρωτής του αντιπροέδρου της ΑΕ Σπ.
 Φιντικλή.⁵⁵ Σταθερή παρέμεινε και η άποψη του Ραγκαβή, ο οποίος το 1887
 δημοσίευσε πλήρες σχέδιο «ίδρύσεως και κανονισμού Ακαδημίας».⁵⁶

Παρόμοια διάσταση απόψεων διαπιστώνουμε και ως προς την ανάπτυξη του
 θεάτρου στην Ελλάδα, και κυρίως την οικοδόμηση κτιρίου που θα στέγαζε τις
 δραστηριότητές του. Ο Κουμανούδης, λάτρης ο ίδιος της θεατρικής τέχνης και
 θαμών των παραστάσεων όπερας κατά την εποχή των σπουδών του, θεωρούσε
 πολυτέλεια την οικοδόμηση κτιρίου στην Αθήνα, με τα ίδια επιχειρήματα που
 τον οδηγούσαν να αρνείται την ίδρυση Ακαδημίας.⁵⁷ Συμμετείχε στην έπι-
 τροπή που ανέλαβε τη σύνταξη κανονισμού του *Εθνικού Θεάτρου* το 1856,⁵⁸
 εκφράζοντας παράλληλα την πεποίθηση ότι δεν έπρεπε να κατασκευασθεί *Νέα*
Σκηνή, όπως πρότεινε ο Δημ. Καμπούρογλου.⁵⁹ Ο Ραγκαβής, από την άλλη
 πλευρά, συμεριζόταν την αγάπη του Κουμανούδη για το θέατρο, αλλά όχι
 την επιφύλαξή του για την οικοδόμηση κτιρίου γι αυτόν τον σκοπό. Έτσι είχε
 ενεργό συμμετοχή στην προσπάθεια εξεύρεσης χρηματοδότη, τον οποίο ανα-
 ζήτησε στους Κωνσταντίνο Ζάππα και Ανδρέα Συγγρό, ενώ ασχολήθηκε με τη
 σύνταξη σχεδίου για την οικοδομή και κανονισμού λειτουργίας του θεάτρου και
 συμμετείχε σε έπιτροπές με αυτό το αντικείμενο.⁶⁰ Χαρακτηριστικός για τις
 αντιλήψεις του Ραγκαβή είναι ο τρόπος με τον οποίο συσχέτιζε την Ακαδημία,
 το Πανεπιστήμιο, το Ζάππειο μέγαρο και το θέατρο:

Είς την επίδοσιν των εθνών τρία τινά κυρίως συντείνουσιν· ή πρόοδος της
ύλικής εργασίας, ή καλλιέργεια της έπιστήμης και ή καλλιέργεια του ήθους και
της διανοίας. Την πρώτην των αναγκών τούτων επαγγέλλεται να θεραπεύση

53. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τ. Β', σ. 389.

54. Στο ίδιο· Γεώργιος Σ. Λάιος, ό.π., σ. 225.

55. Το γεγονός χαρακτήρισε «δυσάρεστον έργον» και σχολίασε σε στιχούργημα
 εκείνων των ημερών. Βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ό.π., σ. 278.

56. Γ. Σ. Λάιος, ό.π., σ. 399-406.

57. Φάκ. 21 (1135), άρ. 219.

58. Φάκ. 9 (1111), άρ. 18.

59. Έφημ. *Φιλόπατρις*, 11-8-1856 (το απόκομμα στον φάκ. 51 (1165), άρ. 27).

60. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τ. Β', σ. 48· τ. Δ', σ. 96-97,
 481, 515-516· Ε. Θ. Σουλογιάννης, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής*, ό.π., σ. 51, 54, 215·
 Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής, *Χειρόγραφος κώδιξ*, ό.π., σ. 57-73, 146-148, 287-290.

τὸ κατάστημα τοῦ αἰοιδίμου *Εὐαγγέλη*. Τὴν δευτέραν ἀφορᾷ τὸ ὑπὸ πάντων τῶν Ἑλλήνων ἰδρυθὲν Πανεπιστήμιον καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Κυρίου Σίνα ἀνεγειρομένη Ἀκαδημία, εἰς δὲ τὴν τρίτην καὶ σπουδαιοτάτην ἀνάγκην ἀνταποκρίνεται τὸ *Θέατρον*.⁶¹

Ὁ Ραγκαβῆς πίστευε ὅτι τὸ ἐλληνικὸ κράτος ἦταν ἔτοιμο νὰ ἐνσωματώσει θεσμοὺς εὐρωπαϊκοῦ τύπου καὶ ἔλειπαν ἀπλῶς τὰ μέσα γιὰ τὴν ὀργάνωσή τους, ἐνῶ κατὰ τὸν Κουμανούδη ἡ συγκρότηση τοῦ ἐθνικοῦ-ἀστικοῦ κράτους ἀποτελοῦσε ἕναν στόχο ποὺ ἀπαιτοῦσε ἀκόμη πολλὰ προσπάθειες, γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ.⁶² Χρησιμοποιοῦσε τὸν ὄρο «σκαπανεῖς» γιὰ νὰ περιγράψει τὸν ρόλο ποὺ διαδραμάτιζε ἡ γενιά του στὴ διαδικασία αὐτή,⁶³ ἐνῶ ἀποκαλοῦσε «κολακευτικὴ αὐταρέσκεια» τὴν τάση πολλῶν συγχρόνων του νὰ προβάλλουν ἀποκλειστικὰ τὶς θετικὰς πλευρὰς τῶν Ἑλλήνων ἀποσιωπώντας τὰ προβλήματα.⁶⁴

Κοινὸ σημεῖο ἀναφορᾶς καὶ τῶν δύο ἦταν ἡ Εὐρώπη, ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ κατακυρωνόταν ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους. Ἡ *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας* τοῦ Ραγκαβῆ καὶ ἡ *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία* τοῦ Κουμανούδη ὑπηρετοῦσαν ἀκριβῶς αὐτὸν τὸν στόχο, ὅπως ἰσχυρίζονται οἱ συντάκτες τῶν ἔργων.⁶⁵ Κατὰ τὸν Ραγκαβῆ «τὸ μέλλον τῆς Ἑλλάδος ἐξαρτᾶται κυρίως καὶ σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ἐκ τῆς ὑπολήψεως ἣν θέλει ἐμπνεύσει εἰς τὰ ἄλλα ἔθνη περὶ τῆς ἀναπτύξεως ἧς εἶναι δεκτικὴ ἐν τῷ πολιτισμῷ».⁶⁶ Ὁ Κουμανούδης, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, παρακολουθοῦσε συστηματικὰ τὴν ἀνταπόκριση τῶν Εὐρωπαίων στὰ ἐλληνικὰ ἐπιτεύγματα⁶⁷ καὶ ἀναγνώριζε τὸ δικαίωμά τους νὰ

61. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Χειρόγραφος κώδιξ*, ὁ.π., σ. 65.

62. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 101-102. Πβ. τὶς ἀντιρρήσεις τοῦ Καυταντζόγλου γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ Ζαππεῖου μεγάρου: «Παρ' ἡμῖν ὅμως, ἐνθα ἡ τε γεωργία καὶ ἡ βιομηχανία καὶ πᾶσαι αἱ ἄλλαι τέχναι ἐν σπαργάνοις εὐρίσκονται, καὶ οὐδεμία κατεβλήθη μελέτη καὶ φροντίς πρὸς ἐμφύχωσιν αὐτῶν, ἀποφασίζεται ἐν πατάγῃ καὶ βία ἡ ἴδρυσις μονίμου μεγάρου τῶν Ὀλυμπίων πρὸς ἐκθεσιν τῶν ἐλληνικῶν προϊόντων ἕνεκα τῆς παρ' ἡμῖν ἀτυχῶς ἐπικρατούσης ἀκρίτου μιμήσεως πάντων τῶν ἀλλοτρίων. Σπεύδομεν δηλαδὴ κούφως καὶ ἐπιδεικτικῶς εἰς θερισμόν, ἐνῶ περὶ σπορᾶς οὐδεμία φροντίς ἐγένετο». Βλ. Λύσανδρος Καυταντζόγλους, «Τὰ Ὀλύμπια ἐν Φαλήρῳ καὶ τὸ νῦν μεταρρυθμιζόμενον Ζάππειον», *Ἀθήναιον* Η' (1879) 374-384.

63. «Ἐπιγραφαι ἐκ τοῦ Ἀσκληπείου καὶ τῶν πέριξ τόπων», *Ἀθήναιον* Στ' (1877) 476.

64. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 123, 125.

65. Γιὰ τὸν Ραγκαβῆ βλ. Ἑλένη Κωβαίου, «Geschichte der neugriechischen Litteratur von A. R. Rhangabé und Daniel Sanders: Ἡ συμβολὴ τοῦ D. Sanders στὴ μεταποίησι τῶν λογοτεχνικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Ἀ. Ρ. Ραγκαβῆ», Ἀστέριος Ἀργυρίου, Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, Ἀναστασία Δανάη Λαζαρίδου (ἐπιμ.), *Πρακτικὰ τοῦ Α' Εὐρωπαϊκοῦ Συνεδρίου Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, Βερολίνο, 2-4 Ὀκτωβρίου 1998. Ὁ Ἑλληνικὸς κόσμος ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση 1453-1981*, τ. Α', σ. 353-354. Γιὰ τὴν *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία* τοῦ Κουμανούδη βλ. τὴν ἀγγελία ἐκδοσης τοῦ βιβλιογραφικοῦ καταλόγου του τὸ 1854, *Πανδώρα* Στ' (1855-1856) 93-94.

66. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Χειρόγραφος κώδιξ*, ὁ.π., σ. 289.

67. Φάκ. 36 (1150), ἀρ. 55, 68, 134, 135.

κρίνουν τή συμπεριφορά τῶν Ἑλλήνων ἀπέναντι στίς ἀρχαιότητες: «εὐχόμεθα μόνον νά φανῶμεν ἐπὶ τέλους ἀσπροπρόσωποι εἰς τὰ ὄμματα τῶν Εὐρωπαίων, δεικνύοντες αὐτοῖς, ὅτι εἴμεθα καλοὶ φύλακες τῶν προγονικῶν ἡμῶν μνημείων, οἷους μᾶς ἀπαιτοῦσιν».⁶⁸

Ὁ «εὐρωπαϊσμός» τοῦ Κουμανούδη περιορίζεται, ὡστόσο, ἀπὸ κάποιες «ἐλληνοπρεπεῖς» ἀντιλήψεις. Πίστευε ὅτι κρατική ὑποστήριξη ἔπρεπε νά ὑπάρχει μόνον γιά τὸ ἐλληνικὸ θέατρο,⁶⁹ ἀπέρριπτε τὴ διδασκαλία ξένων γλωσσῶν στὰ Παρθεναγωγεῖα⁷⁰ καὶ τοὺς «ξενισμούς» στὴν ἐλληνικὴ γλώσσα,⁷¹ ἐνῶ πρότεινε ἀκόμη καὶ «νά μεταβληθῇ ὁ ἱματισμὸς τοῦ Ἑλληνοσ ἐπὶ τὸ ἀρχαιώτερον, τοῦ τε πολίτου καὶ τοῦ στρατιώτου».⁷² Σὲ ἓνα ἄρθρο μὲ τὸν τίτλο «Παιδαγωγία τῶν μεγάλων» τὸν Μάρτιο τοῦ 1862,⁷³ συζητοῦσε τὴν ἴδρυση «τιμητείας» τῶν ἡθῶν κατὰ τὸ πρότυπο τῶν Ρωμαίων. Γιά νά καταλήξει στὴν πρόταση γιά τὴ «ρύθμιση» ἐκ μέρους τῆς πολιτείας τοῦ τρόπου ζωῆς τῶν πολιτῶν, σχολίαζε τίς εὐρωπαϊκὲς ὑπερβολές, κατὰ τὴ γνώμη του, ὡς πρὸς τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα. Τὸ μεγάλο διάστημα ποὺ οἱ Ἕλληνες ἔζησαν στὴ «δουλεία» τοὺς ἐμπόδιζε νά κερδίσουν ἀπὸ τίς εὐρωπαϊκὲς ἐξελίξεις ἐν τῷ μεταξύ, γεγονός ποὺ τοὺς κατέστησε ἀνώριμους νά ἐνστερνισθοῦν τὰ εὐρωπαϊκὰ ἥθη, συνεπῶς ἔπρεπε νά παρακάμψουν τὴν εὐρωπαϊκὴ ἐμπειρία καὶ νά ἐφαρμόσουν κάποιους ὀρθοὺς θεσμοὺς παλαιότερους, δηλ. τῶν ἀρχαίων λαῶν, θεσμοὺς ἐλεγκτικοὺς τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς.

Δήλωνε ἐπίσης μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση ὅτι ἀπέρριπτε τὸν «κοσμοπολιτισμό»: «Τὴν φιλοπατρίαν θεωρῶ ἀρετὴν ἐγὼ ἰδιαζόντως πως, προτιμητέαν τοῦ κοσμοπολιτισμοῦ κατὰ πολὺ· διότι μόνον δι' αὐτῆς προβαίνει ἐν ἔθνος καὶ δι' αὐτοῦ καὶ ἄλλα ἔπειτα· ἄλλως ὄχι. Ὁ κοσμοπολιτισμὸς δὲ φέρει σχεδὸν εἰς τὴν ἀδιαφορίαν».⁷⁴ Τὴν ἀρχὴ του διατύπωσε καὶ ὡς δόγμα: «Φιλανθρωπίαν μετὰ πατριωτισμοῦ δέχομαι, ὄχι δὲ κοσμοπολιτισμόν, διότι ὡς ἔχουσι τὰ πάθη τῶν ἀνθρώπων ὁ κοσμοπολιτισμὸς εἶναι θάνατος τῆς προόδου».⁷⁵ Δὲν ὑπάρχει καμ-

68. *Φιλίστωρ* 2 (1862) 496.

69. Βλ. τὸν ἐπικῆδειο ποὺ συνέταξε ὁ ἴδιος γιά τὸν ἑαυτό του, φάκ. 5(1107), ἀρ. 12.

70. Βλ. τὰ ἀνυπόγραφα ἄρθρα «Περὶ τῆς παρ' ἡμῖν ἀνατροφῆς καὶ παιδείας», ἐφημ. *Φιλόπατρις*, 23-12-1855 καὶ «Παρατηρήσεις περὶ τῆς παρ' ἡμῖν ἀνατροφῆς καὶ παιδεύσεως», ἐφημ. *Φιλόπατρις*, 16-3-1856 (τὰ ἀποκόμματα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 22-25).

71. Φάκ. 24 (1138), ἀρ. 31ῆ (1-6).

72. Βλ. τὸν ἐπικῆδειο γιά τὸν ἑαυτό του, φάκ. 5(1107), ἀρ. 12.

73. *Φιλίστωρ* 3 (1842) 261-268. Βλ. καὶ φάκ. 36(1150), ἀρ. 78. Πβ. τὴν παρόμοια ἀποψη τοῦ Πέτρου Σκυλίτζη Ὁμηρίδη διατυπωμένη στὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης: Γιάννης Κόκκωνας, *Ὁ Πολίτης Πέτρος Σκυλίτζης Ὁμηρίδης, 1784-1872. Μελέτη τῆς συμμετοχῆς ἐνὸς ἐλάσσονος σὲ γεγονότα μείζονος σημασίας*, Ἀθήνα 2003, σ. 142, 221.

74. *Ἡμερολόγιον Στεφάνου Α. Κουμανούδη 1845-1867*, μεταγραφή Στ. Ν. Κουμανούδης, ἐπιλεγόμενα Α. Π. Ματθαίου, Ἀθήνα 1990, σ. 110-111.

75. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 244-246.

μία ένδειξη ότι ο Ραγκαβής ένστερνιζόταν αὐτὴν τὴν ἄποψη. Ἀντιθέτως, ὁ κοσμοπολιτισμὸς ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀναγνωρισμένα χαρακτηριστικά του. Ὅλες οἱ ἐρμηνεῖες ποὺ ἔχουν δοθεῖ π.χ. γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς πεζογραφικῆς του παραγωγῆς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοὺς ἐπὶ μέρους στόχους ποὺ ἔχουν διαπιστωθεῖ, συγκλίνουν στὴν παραδοχὴ ὅτι μὲ τὸν ἓναν ἢ τὸν ἄλλον τρόπο ὁ κόσμος τῶν κειμένων του ὑπερβαίνει τοὺς ἑλληνικοὺς ὀρίζοντες καὶ ἐξοικειώνει τὸν ἀναγνώστη μὲ τὴ σύγχρονη εὐρωπαϊκὴ πραγματικότητα.⁷⁶

Ταυτισμένος μὲ τὴν πρώτη περίοδο τῆς ΑΕ καὶ τοὺς πύρινοὺς λόγους τοῦ θείου του Ἰακ. Ρίζου Νερουλοῦ κατὰ τοῦ Βυζαντίου, ὁ Ραγκαβής, ὅπως καὶ ὁ Κουμανούδης, δὲν φαίνεται νὰ ένστερνίσθηκε ποτὲ τὸ τρίσημο σχῆμα τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας τοῦ Παπαρρηγόπουλου, στὸν βαθμὸ τουλάχιστον ποὺ γνωρίζουμε τίς ἀπόψεις του.⁷⁷ Μολονότι οἱ ἀπόψεις ποὺ ἐκφράζουν σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχαία τέχνη καὶ τὴν παρακμὴ της στὰ χρόνια τοῦ Βυζαντίου ταυτίζονται ὡς πρὸς τὴ βασικὴ ἀρχή,⁷⁸ διαφοροποιοῦνται ὡς πρὸς τὸ στοιχεῖο τῆς θρησκείας. Ἐνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελοῦν οἱ ἀπόψεις τους γιὰ τὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ.

Κατὰ τὸν Ραγκαβή:

Οὕτω φύρδην συμμειγέντων τῶν διαφόρων τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ῥυθμῶν, καὶ τοῦ θόλου παντοίως συνδυασθέντος καὶ συνδεθέντος μετὰ τῶν κιόνων, πα-

76. Τάκης Καγιαλῆς, «Πατριδογνωσία, ξενοτροπία καὶ ἱστορία. Καλλιγᾶς καὶ Ραγκαβῆς», Νάσος Βαγενᾶς (ἐπιμ.), *Ἀπὸ τὸν Λέανδρο στὸν Λουκῆ Λάρα. Μελέτες γιὰ τὴν πεζογραφία τῆς περιόδου 1830-1880*, Ἡράκλειο 1997, σ. 119-148· Δημήτρης Τζιόβας (ἐπιμ.), *Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς, Διηγήματα*, Ἀθήνα 1999, σ. 9-129· Ἀλέξης Πολίτης, «Ἐθνοκεντρισμὸς καὶ εὐρωπαϊσμὸς. Ζητήματα ἰδεολογίας στὸ ἔργο τοῦ Ἀλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβῆ», *Ὁ ρομαντισμὸς στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 2001, σ. 221-238.

77. Ὁ πρῶτος πρόεδρος τῆς ΑΕ, μὲ τίς σκληρὲς ἀπόψεις του κατὰ τοῦ Βυζαντίου, ἀποτελεῖ ἓνα βασικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς στὸ πλαίσιο ποὺ ἔχει διαγράψει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, ὁ ὁποῖος ἔχει ἐπισημάνει, ἐξάλλου, μὲ ἔμφαση πόσο ἀρχαιολάτρες ἦσαν οἱ Φαναριῶτες. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἑλληνικὸς ρομαντισμὸς*, Ἀθήνα 1982, σ. 221-241, 339-340. Ὁ Ραγκαβῆς δὲν περιλαμβάνεται στὰ πρόσωπα, τῶν ὁποίων τὰ κείμενα χρησιμοποιοῦνται συχνὰ ὡς τεκμηρίωση στὸ σχῆμα αὐτό. Στὸ ἀρχεῖο του σώζονται ἀναλυτικὲς σημειώσεις γιὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο, τίς ὁποῖες δὲν δημοσίευσε. Πρόκειται γιὰ μιὰ οὐδέτερη χρονολογικὴ καταγραφή γεγονότων τῆς βυζαντινῆς περιόδου. Βλ. ΚΕΙΝΕ, Ἀρχεῖο Ἰακ. Ρ. Ραγκαβῆ, φάκ. 74. Βλ. ἐπίσης Εὐθύμιος Σουλογιάννης, «Ὁ Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς καὶ τὸ ἱστοριογραφικὸ ἔργο του», *Παρθασὸς ΚΒ'* (1980) 263. Στὸ θεατρικὸ ἔργο *Δούκας* παρουσιάζει μὲ τὰ μελανότερα χρώματα τὴν κοινωνία τοῦ Βυζαντίου. Βλ. Ἀλέξης Πολίτης, *Ἐθνοκεντρισμὸς καὶ εὐρωπαϊσμὸς*, ὁ.π., σ. 227.

78. Τὸ θέμα ποὺ ἀνακοίνωνε πὼς θὰ διδάξει ὁ Ραγκαβῆς κατὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1844-1845 ἦταν τὸ ἐξῆς: «Πῶς ἐταπεινώθη [ἢ ἀρχαία τέχνη] ὑπὸ τῶν Ἀπογόνων, πῶς ἐξηχρειώθη καὶ διεστράφη ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων, πῶς τέλος κατεστράφη ὑπὸ τῆς ἀπειροκάλου καὶ ἀμαθοῦς βυζαντινῆς δυναστείας καὶ ὑπὸ τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν ...». Βλ. Ἰ. Ρ. Ραγκαβῆ καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαιολογίας τὸ τελευταῖον μάθημα κατὰ τὸ ἔτος 1844-1845, σ. 16.

ρήχθησαν ἐκ τῶν ἀρχαίων βουλευτηρίων αἱ βυζαντιναὶ ἐκκλησίαι, ὧν ἀρχέτυπον ὁ ἀπαράμιλλος τῆς ἁγίας Σοφίας ναός.⁷⁹

Κατὰ τὸν Κουμανούδη:

Ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ λοιπὸν ἐθανυμάζετο τὸ κτίσμα τῆς Ἁγίας Σοφίας ἐν Βυζαντίῳ ὡς καλλιτέχρον, ἐνῶ δὲν ἦτο καὶ δὲν εἶναι (ἂν ἐξαιρέση τις τὸν θόλον του) παρὰ τραγέλαφος. Πῶς ἦτο δυνατὸν ἢ ἀρχιτεκτονικὴ νὰ ἔχη τινα ὕπαρξιν αὐτοτελῆ καὶ ἔλλογον μετὰ κάλλους, ὅτε ἤδη ἀπὸ Κωνσταντίνου ἐτρόπησαν οἱ ἀπαιδευτοὶ συνήθως αὐτοκράτορες εἰς τὸ κατασκευάζειν οἰκοδομὰς μὲ δανεισμένα ἢ μᾶλλον ἠρπαγμένα ἐξ ἄλλων παλαιότερων κτισμάτων μέλη ἀρχιτεκτονικὰ διαφορωτάτων σχημάτων;⁸⁰

Ὁ Ραγκαβῆς ἀναγνώριζε τὸ εἰδικὸ βᾶρος τῆς θρησκείας καὶ τοῦ Πατριαρχείου στὴν ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ⁸¹ καὶ συνδεόταν μὲ τὸν σύλλογο Ἀνάπλασις,⁸² ποὺ ἔθετε ὡς στόχο «νὰ συντελέση εἰς τὴν ἀνάπλασιν καὶ διοργάνωσιν τῆς κοινωνίας διὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ἐξυπηρετουμένου ὑπὸ τῶν ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν»,⁸³ σύλλογο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Κουμανούδης δὲν ἤθελε νὰ ἔχει καμμία σχέση.⁸⁴ Ὁ Ραγκαβῆς συμμετεῖχε ἐπίσης εὐχαρίστως στὶς ἐκδηλώσεις τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, εἴτε ὡς ἀκροατῆς εἴτε ὡς ὁμιλητῆς,⁸⁵ ἐνῶ ὁ Κουμανούδης ἀντιμετώπιζε μὲ μεγάλη ἀντιπάθεια τοὺς πνευματικὸς κύκλους τῆς Κωνσταντινούπολης,⁸⁶ ὅπως καὶ τὴν ἴδια τὴν πόλη, ἢ ὁποῖα συμβόλιζε ὅλα ὅσα ἀπέρριπτε.

79. Ἄ. Ρ. Ραγκαβῆ καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαιολογίας τὸ τελευταῖον μάθημα κατὰ τὸ ἔτος 1845-1846, σ. 11.

80. Στεφάνου Ἄ. Κουμανούδη Ἀνέκδοτα. Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, μεταγραφὴ Στέφανος Ν. Κουμανούδης, Ἀθήνα 1983, σ. 47. Τὸ κείμενο συνέταξε ὁ Κουμανούδης τὸ 1867.

81. Ἐλένη Κωβαίου, «Geschichte der neugriechischen Litteratur von A. R. Rhangabé und Daniel Sanders», ὁ.π., σ. 356. Γιὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ Κουμανούδη βλ. Σοφία Ματθαίου, Στέφανος Ἄ. Κουμανούδης, ὁ.π., σ. 126-129, 213-215, 221-222, 244-246, 248-250.

82. Διετέλεσε Πρόεδρος καὶ στὴ συνέχεια ἰσόβιος Ἀντιπρόεδρος. Βλ. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, Ἀπομνημονεύματα, ὁ.π., τ. Δ', σ. 510-512.

83. Θανάσης Καλαφάτης, «Θρησκευτικότητα καὶ κοινωνικὴ διαμαρτυρία: οἱ ὄπαδοὶ τοῦ Ἀπόστολου Μακράκη στὴν βορειοδυτικὴ Πελοπόννησο (1890-1900)», Τὰ Ἱστορικά 18,19 (Ἰούνιος, Δεκέμβριος 1993) 123.

84. Ὅταν τοῦ ἔστειλαν τὸ ὁμώνυμο περιοδικὸ καὶ ζήτησαν τὴν παντὸς εἶδους συνδρομὴ του, ἀγνόησε τὴν ἐπιστολή. Βλ. φάκ. 5 (1107), ἀρ. 132.

85. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, Ἀπομνημονεύματα, ὁ.π., τ. Γ', σ. 466-467, 497.

86. Βλ. τὴν ἐπιστολή πρὸς τὸν Ἡλία Τανταλίδη, σχόλιο γιὰ τὴ βιογραφία τοῦ Στεφ. Καραθεοδωρῆ (φάκ. 4 (1106), ἀρ. 11): «τί ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐτυπώθη ἀπὸ τριάκοντα ἐτῶν, ὅπερ νὰ ἐπενήργησεν εἰς τὴν τοῦ ἔθνους παιδείαν σημαντικῶς; ποῖα γραμματικὴ, ποῖον λεξικόν, ποῖα χρηστομάθεια ἑλληνικὴ ἢ λατινικὴ ἢ Γερμανικὴ ἢ γαλλικὴ; ποῖα ἔκδοσις Ἑλλήνος ἢ Ρωμαίου κλασικοῦ; ποῖα φυσικὴ; ποῖα γεωγραφία; ποῖα χημεία; ποῖα ἀνατομία, ποῖα χειρουργικὴ; ποῖα φυσικὴ ἱστορία, ποῖα ἱστορία τῆς γραμματολογίας, ποῖα ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία κτλ. κτλ.».

Ἡ διάσταση ἀπόψεων πού τοὺς διέκρινε ὡς πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ συνδέεται μὲ τὶς παραπάνω πεποιθήσεις. Ὁ Κουμανούδης συντασσόταν μὲ αὐτοὺς πού πίστευαν ὅτι ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ ἔπρεπε νὰ μεταρρυθμισθεῖ.⁸⁷ Κατὰ τὴ γνώμη του, ἡ ψαλμωδία «τῆς μύτης» δὲν εἶχε καμμία σχέση μὲ τὴ φυσικὴ ἐξέλιξη τῆς ἐλληνικῆς μουσικῆς καὶ ὀφειλόταν στὴν ἐπιβολὴ τοῦ «ἀνατολικοῦ» ὕφους ἀπὸ τὴν ἐκκλησία, ἔπρεπε ἐπομένως νὰ καλλιεργηθεῖ τὸ μουσικὸ αἰσθητήριο τῶν Ἑλλήνων μὲ πρότυπο τὴν εὐρωπαϊκὴ μουσικὴ ἄρμονία.⁸⁸ Ὁ Ραγκαβὴς ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἐνστερνιζόταν τὴν ἄποψη ὅτι ὁ παραδεδομένος τρόπος ψαλμωδίας ἀποτελοῦσε συνέχεια τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς μουσικῆς⁸⁹ καὶ συμφωνοῦσε μὲ τὴν ἄποψη ἐκείνων πού χαρακτηρίζαν τὴν εἰσαγωγὴ τῆς τετραφωνίας στὶς ἐκκλησίες «ἀσεβῆ νεωτερισμόν».⁹⁰

Στὶς πολιτικὲς ἀντιλήψεις, ἂν ἐξαιρέσουμε τὴν πρακτικὴ ἐνασχόληση τοῦ Ραγκαβῆ μὲ τὴν πολιτικὴ, σὲ γενικὲς γραμμὲς συμφωνοῦσαν. Ὑπῆρξαν καὶ οἱ δύο προστατευόμενοι τοῦ Κωλέττη, πολιτικὰ «σώφρονες» καὶ μετριοπαθεῖς, πιστοὶ στὸ καθεστῶς τῆς Βασιλευομένης Δημοκρατίας, πολὺ κοντὰ στὸν Γεώργιο καὶ ἀντίθετοι πρὸς κάθε εἶδους ἀνατροπές.⁹¹

Κοινωνικὴ διάσταση

Σὲ μιὰ τόσο στενὴ καὶ ὀλιγάνθρωπη στὸ ἐπίπεδο τῶν λογίων κοινωνία, ὅπως ἦταν ἡ ἀθηναϊκὴ, οἱ διαφωνίες, οἱ ἀντιπάθειες καὶ οἱ συγκρούσεις ἔχουν, ἀσφαλῶς, ἔντονο τὸ προσωπικὸ στοιχεῖο. Εἶναι δύσκολο νὰ διακρίνει κανεὶς τὰ κριτήρια, βάσει τῶν ὁποίων συγκροτοῦνται οἱ κοινωνικοὶ ἢ πνευματικοὶ κύκλοι καὶ ὀργανώνονται οἱ πολιτικὲς ἢ ἄλλες διασυνδέσεις.

Μολονότι ἡ μόνη ἀναφορὰ τοῦ Κουμανούδη στὸν Ραγκαβῆ κατὰ τὴν ἐποχὴ

87. Πρόκειται γιὰ δύο σαφῶς διακρινόμενες ομάδες πού ὑποστηρίζουν ἢ ἀπορρίπτουν τὴ μεταρρύθμιση τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς. Βλ. πρόχειρα Ἑλλη Σκοπετέα, *Τὸ «Πρότυπο Βασίλειο» καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα. Ὁφεις τοῦ ἐθνικοῦ προβλήματος στὴν Ἑλλάδα (1830 - 1880)*, Ἀθήνα 1988, σ. 182-183.

88. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 47-48· Μαριλίζα Μητσοῦ, *Στεφάνου Α. Κουμανούδη, Στράτης Καλοπίχειρος*, ὁ.π., σ. 194, 196. Ἡ ἄποψή του γιὰ τὴ μουσικὴ εἶναι ἀπολύτως στὸ πνεῦμα τοῦ πρώτου δοκιμίου του: *Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὴν σήμερον, προσετέθησαν καὶ δύο πραγματεῖαι Ἰωάννου Βιγκελμάννου περὶ τέχνης, ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ*, Βελιγράδι 1845.

89. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Δ', σ. 92· ἐπίσης σ. 28, 116, 384, 481, 533-534· Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Χειρόγραφος κώδιξ*, ὁ.π., σ. 124-126.

90. ΚΕΙΝΕ, Ἀρχεῖο Ἀλ. Ρ. Ραγκαβῆ, φάκ. 77.

91. Γιὰ τὸν Κουμανούδη βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 105-106, 228, 233-234, 236-237, 256. Γιὰ τὸν Ραγκαβῆ βλ. ἐνδεικτικὰ Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Α', σ. 353-355, 357 καὶ τ. Γ', σ. 111-112. Ἐπίσης Ε. Θ. Σουλογιάννης, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς, 1809-1892. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του*, Ἀθήνα 1995, *passim*.

τῶν σπουδῶν του στὴ Γερμανία γίνεται μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀνάγνωσι μιᾶς ποιητικῆς ἀνθολογίας,⁹² εἶναι βέβαιο ὅτι τὸν γνώριζε καὶ ὑπὸ τις ἄλλες του ιδιότητες. Ὁ Κουμανούδης παρακολούθησε μεταξύ ἄλλων καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ πράγματα στὴν Ἑλλάδα, γνώριζε π.χ. τὸν Ludwig Ross καὶ τὸν Κυριακὸ Πιττάκη.⁹³

Ἡ προσωπικὴ γνωριμία ἔγινε τὸ 1845 στὸ Πανεπιστήμιο. Τὸ πρῶτο σχόλιο τοῦ Κουμανούδη ἦταν: «πολλὰ ὁμιλεῖ. Φραγγίζει πως, δὲν Ἑλληνίζει κατὰ τὸ φέρσιμον, εὐδιάκριτος».⁹⁴ Εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ δύο λόγιοι ἀνῆκαν σὲ διαφορετικοὺς κύκλους στὴν Ἀθήνα, ἐνῶ δὲν εἶχαν ιδιαίτερες κοινωνικὲς σχέσεις. Ὁ Ραγκαβῆς ἐμφανίζεται μία μόνο φορὰ στοὺς καταλόγους ἐπισκεπτῶν πού συνήθιζε νὰ τηρεῖ ὁ Κουμανούδης,⁹⁵ τὴν ἐποχὴ μάλιστα πού συνεργάστηκαν στὴν προσπάθεια προβολῆς τῶν ἐλληνικῶν δικαίων στὴ διεθνῆ κοινότητα, ἐκ μέρους τῶν Θρακῶν, παραμονὲς τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου.⁹⁶ Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ συνεργάστηκαν γιὰ τὴν ἴδρυση «Φιλαρμονικῆς Ἑταιρείας».⁹⁷

Τὰ πρόσωπα πού συμπαθοῦσε ὁ Ραγκαβῆς ἢ συγκροτοῦσαν τὸν κύκλο του, ὁ Κ. Σχινᾶς, ὁ Σκαρλάτος Βυζάντιος, ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος κυρίως, ἀλλὰ καὶ ὁ Χαρ. Χριστόπουλος, ὁ Ἀναστάσιος Γούδας, ὁ Κ. Φρεαρίτης κτλ., εἶναι ἀκριβῶς αὐτά, μὲ τὰ ὁποῖα, μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, ἀντιπαρατέθηκε ὁ Κουμανούδης.⁹⁸ Ἡ ἴδια παρατήρηση μπορεῖ νὰ γίνει καὶ ἀντιστρόφως: ὀρισμένα μὴ συμπαθῆ στὸν Ραγκαβῆ πρόσωπα, ὅπως ἦσαν ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης, ὁ Γεώργιος Παπασλιώτης, ὁ Ἀριστείδης Μωραϊτίνης, ὁ Περικλῆς Ἀργυρόπουλος, εἶναι πρόσωπα πού ἐκτιμοῦσε ἢ ὑποστήριζε ὁ Κουμανούδης.⁹⁹ Ἡ στάση, ἐξάλλου,

92. Ἡμερολόγιον ἐν Γερμανίᾳ (φάκ. 23 (1137), ἀρ. 1), 8 Νοεμβρίου 1841 στὸ Βερολίνο. Τὸ τμήμα αὐτὸ δημοσιευμένο: Μαριλίτσα Μητσοῦ, «Ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Στεφάνου Α. Κουμανούδη», *Μολυβδοκοινδυλοπελεκητής* 5 (1995/96) 250-254. Ἡ ἀνθολογία εἶναι τοῦ Κωνσταντίνου Ἀλ. Χαντσερῆ, *Νέος Παρνασσός ἢ Ἀπάνθισμα τῶν ἐκλεκτοτέρων ποιήσεων τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1841.

93. ΕΒΕ, Ἀρχεῖο Κουμανούδη, φάκ. 1559, ἀρ. 12, Ἡμερολόγιον ἐν Γερμανίᾳ (φάκ. 23 (1137), ἀρ. 1).

94. *Ἡμερολόγιον Στεφάνου Α. Κουμανούδη 1845-1867*, ὁ.π., σ. 34.

95. Φάκ. 36(1150), ἀρ. 139.

96. Συμπέγραφαν τὸ 1854, μαζί μὲ ἄλλους, ἔκκληση στὴ γαλλικὴ γλώσσα πρὸς τοὺς εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς νὰ ἐπιδείξουν φιλόφρονα αἰσθήματα πρὸς τοὺς Ἕλληνες. Βλ. [Κωνσταντίνος Ράδος], «Ἐκλογὴ ἐγγράφων ἐκ τοῦ γραμματοφυλακίου τοῦ Στ. Κουμανούδη», *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας*, νέα σειρά Α', τχ. Β' (1928) 133-134.

97. KEINE, Ἀρχεῖο Ἀλ. Ραγκαβῆ, φάκ. 39, ἀρ. 106, 107.

98. Ὡς πρὸς τὸν Ραγκαβῆ, γιὰ τοὺς Σχινᾶ, Παπαρρηγόπουλο, Βυζάντιο βλ. παραπάνω. Ὁδηγὸς γιὰ τὰ ἄλλα πρόσωπα εἶναι τὰ *Ἀπομνημονεύματα*. Ὡς πρὸς τὸν Κουμανούδη, ἡ διαμάχη μὲ τοὺς Παπαρρηγόπουλο καὶ Βυζάντιο εἶναι γνωστὴ, ἐνῶ γιὰ τὸν Χριστόπουλο ἀναφέρω τὴν ὑπόθεση τῆς Ἑταιρείας πού δὲν ἰδρύθηκε τὸ 1858. Γιὰ τὸν Φρεαρίτη βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 36-39. Μὲ τὸν Γούδα, τέλος, ὁ Κουμανούδης ἀντιπαρατέθηκε γιὰ τὴν καταστροφὴ ἀρχαιοτήτων πού εἶχε διαπράξει. Βλ. ἐφημ. *Παλιγγενεσία*, 17-2-1872, 19-2-1872, 22-2-1872, 25-5-1872.

99. Βλ. φάκ. 28 (1142), ἀρ. 37 (γιὰ τὸν Φαρμακίδη), φάκ. 20 (1134), ἀρ. 4, φάκ. 26

του Ραγκαβή απέναντι στην ΑΕ υποδηλώνει από μία άποψη την αντιπαράθεσή του με μιὰ ολόκληρη ομάδα ανθρώπων που τὴ συγκροτοῦν μετὰ τὴν ἀποχώρησή του. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀξιοπιστία του, τὸ σχόλιο ὅτι ὁ Παπαρρηγόπουλος ἦταν «ἀποκεκλεισμένος» ἀπὸ τὴν ΑΕ ἀποτελεῖ μιὰ ἔμμεση ἔνδειξη πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση. Στὴ διαφωνία σχετικά με τὸ ζήτημα τῆς Ἀκαδημίας τὸ 1896 ὁ Ροῖδης διακρίνει σαφῶς τὴν ομάδα Ραγκαβῆ, Παπαρρηγόπουλου ἀπὸ αὐτὴν τῶν Κουμανούδη, Β. Οἰκονομίδη,¹⁰⁰ ἐνῶ παρόμοια διαπίστωση γιὰ τὸν Ραγκαβῆ ἔχει γίνει καὶ ὡς πρὸς τοὺς λογοτεχνικοὺς κύκλους τῆς Ἀθήνας.¹⁰¹

Ἡ στάση συγκεκριμένων προσώπων ἀναδεικνύει αὐτὴν τὴ διάσταση. Ἐνας ἀπὸ τοὺς πρώτους καὶ σφοδρότερους ἐπικριτὲς τοῦ Παπαρρηγόπουλου τὴν ἐποχὴ πού ἐπιχειροῦσε νὰ διοριστεῖ στὸ Πανεπιστήμιο, τὸ 1850, ἦταν ὁ Βασίλειος Σχινᾶς, ἄνθρωπος τοῦ στενοῦ περιβάλλοντος τοῦ Κουμανούδη.¹⁰² Ὁ Ἡλίας Σταθόπουλος, πού ὑπογράφει ἕνα πολὺ ἐπιθετικὸ κείμενο ἐναντίον τοῦ Ραγκαβῆ καὶ τοῦ Π. Σούτσου, ἀνῆκε ἐπίσης στὸ στενότατο περιβάλλον τοῦ Κουμανούδη. Μὲ τὸ φυλλάδιο ὑπὸ τὸν τίτλο *Ὁ Α. Ραγκαβῆς καὶ ὁ Π. Σούτσος ἢ ἡ Νέα Ἐπιστήμη περὶ τῶν Φαινομένων τῆς Αὐτομάτου Κινήσεως τῆς Τραπεζῆς καὶ ἡ Νέα Σχολὴ τοῦ Γραφομένου Λόγου*, πού κυκλοφόρησε τὸ 1853, ὁ Σταθόπουλος στρεφόταν ἀφ' ἐνὸς ἐναντίον τοῦ Ραγκαβῆ γιὰ τὶς ἀπόψεις του περὶ πνευματισμοῦ¹⁰³ καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐναντίον τῶν ἀπόψεων τοῦ Σούτσου γιὰ τὴν ἀνάσταση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς. Ὁ Σταθόπουλος μεταξὺ πολλῶν ἄλλων ἔγραφε γιὰ τὸν Ραγκαβῆ (σ. 6): «ὁ ἀνὴρ εἶναι μεστὸς κόμπου, στόμφου καὶ οἰήσεως, ἐπιπόλαιος ἐν πᾶσι, καὶ ἄκριτος ὑπερβάθμιος». Στρεφόταν καὶ ἐναντίον τοῦ Παπαρρηγόπουλου γιὰ ἕνα λάθος τῆς ἱστορίας του καὶ σημείωνε ὅτι ἀνέμενε «τὴν καταδρομὴν τοῦ συναγωγίου», νὰ ἀπολυθεῖ δηλαδή, ἂν γινόταν Ὑπουργὸς Παιδείας ὁ Ραγκαβῆς, λόγῳ τῆς ἐπίθεσής του. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Κουμανούδης, μολονότι συμφωνοῦσε ἀπολύτως μετὰ τὶς ἀπόψεις τῶν ἀντιπάλων τοῦ Σούτσου,¹⁰⁴

(1140), ἀρ. 92 (γιὰ τὸν Παπασλιώτη), Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 187-190 (γιὰ τὸν Ἀργυρόπουλο), Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Ἀθησαύριστα καὶ ἀποθησαυρισμένα κείμενα τοῦ Σ.Α. Κουμανούδη», *Ὁ Ἐραμιστὴς* 15 (1978-1979) 1-4, 8-10 (γιὰ τὸν Μωραϊτίνη).

100. Ἐμ. Ροῖδης «Ἀκαδημία χωρὶς Ἀκαδημαϊκοὺς». Βλ. Ἄλκης Ἀγγέλου (ἐπιμ.), *Ἄπαντα Ἐμ. Ροῖδη*, τ. Ε', Ἀθήνα 1978, σ. 198.

101. Στὸν κύκλο του ἀνήκουν ἐκτὸς τοῦ Παπαρρηγόπουλου, οἱ Δ. Βερναρδάκης, Θ. Ὀρφανίδης, Σκαρλάτος Βυζάντιος, Π. Ματαράγκας κ.ἄ. Βλ. Ἀθηνᾶ Γεωργαντᾶ, *Ἐμμανουὴλ Ροῖδης. Ἡ πορεία πρὸς τὴν πάπισσα Ἰωάννα*, Ἀθήνα 1993, σ. 157.

102. Γεώργιος Λάϊος, «Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος. Α' (1814-1851)», *Μνημοσύνη* 5 (1974-1975) 307-311. Ὁ Β. Σχινᾶς σχεδὸν συνομήλικος τοῦ Κουμανούδη καὶ ἀπὸ τοὺς πρώτους μαθητὲς του, ἦταν καθηγητὴς τῶν Λατινικῶν στὴ Ριζάρειο. Βλ. Ἰωάννης Λαμπρίδης, *Ζαγοριακά*, Ἀθήνα 1870, σ. 40-46 (σημ. γιὰ τὴν Ριζάρειο). Γιὰ τὴ σχέση του μετὰ τὸν Κουμανούδη βλ. φάκ. 35(1149), ἀρ. 88 καὶ φάκ. 5(1107), ἀρ. 100.

103. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Β', σ. 287-293.

104. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 60-61.

δὲν δημοσίευσε τίποτε· ὁ Σταθόπουλος ἀποτελοῦσε κατὰ κάποιον τρόπο τὴν δημοσία φωνὴν τοῦ φίλου του.¹⁰⁵

Ὁ Κουμανούδης δὲν ἐκτιμοῦσε ιδιαίτερα τὶς ἐπιστημονικὲς ἰκανότητες τοῦ Ραγκαβῆ· τὸν θεωροῦσε «ἀπρόσεκτο» καὶ «ἐπιπόλαιο» στὰ γραπτὰ του. Σχολιάζοντας τὸ ἔργο *Antiquités Helléniques* σημείωνε: «Ἐν γένει ὁ Ῥαγκαβῆς γράφων τὸ ἐκτενὲς τοῦτο ἀρχαιολογικὸν βιβλίον γενικὰς εἰδήσεις περὶ ἱστορίας παρεῖχε, χωρὶς νὰ φροντίζῃ περὶ τῆς ἀκριβείας, ἅτε ὢν περὶ ἄλλα τινα ἐστραμμένος, εἰς τὰ πολιτικὰ φαίνεται, ὅθεν *de minimis praetor non curat*».¹⁰⁶ Παρόμοιες ἦσαν καὶ οἱ παρατηρήσεις του γιὰ τὴν μετάφραση τῆς *Ἐλευθερωμένης Ἱερουσαλήμ* τοῦ Τορκουάτο Τάσσο: «Ἀλλὰ καὶ πολλὴν εὐχέρειαν καὶ ἐπιπολαιότητα ὁ εὐλογημένος καὶ ἀπροσεξίαν ἔδειξεν ἀπ' ἐκείνας ὅπου ἠξέυρομεν ἐν πᾶσι σχεδὸν τοῖς ἔργοις του».¹⁰⁷ Ἡ κριτικὴ του ἐπεκτεινόταν καὶ στὶς λογοτεχνικὲς ἐπιδόσεις τοῦ Ραγκαβῆ. Τὸ 1849 σὲ δύο ἀνώνυμα ἄρθρα στὴν ἐφημερίδα *Νέα Ἑλλάς*, στὴν ὁποία ἦταν τακτικὸς συνεργάτης, ὁ Κουμανούδης ἀμφισβητοῦσε τὴν πρωτοτυπία διηγήματος τοῦ Ραγκαβῆ δημοσιευμένου στὴν *Εὐτέρπη*,¹⁰⁸ ἐνῶ τὸ ἴδιο ἐπικριτικὸς ἦταν καὶ γιὰ τὸ ἔργο *Γοργὸς ἰέραξ* ποὺ ὑπέβαλε ὁ Ραγκαβῆς στὸν ποιητικὸ διαγωνισμό τὸ 1871, στὴν κριτικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ ὁποίου συμμετεῖχε.¹⁰⁹

Οἱ Κουμανούδης καὶ Ραγκαβῆς δὲν συνυπῆρξαν σὲ κανένα περιοδικὸ ἔντυπο ὡς συνεκδότες. Ἡ ομάδα ποὺ ἐξέδιδε ἢ εἶχε τακτικὴ συνεργασία μὲ τὸν *Φιλίστορα* ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τοὺς φιλόλογους καὶ μαθητὲς τοῦ Κουμανούδη, Κωνσταντῖνο Μαυροφρύδη, Κωνσταντῖνο Ξανθόπουλο καὶ Ἀριστείδη Κυπριανό, ἐνῶ στὸ *Ἀθήναιον* συνεκδότες ἦσαν ὁ Κουμανούδης καὶ ὁ Καστόρχης, βασικοὶ

105. Ὁ Σταθόπουλος εἶναι ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας φυλλαδίου ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1857 μὲ τὸν τίτλο *Τοῦ ποιητικοῦ διαγωνισμοῦ τοῦ 1857 τὰ ἐπεισόδια καὶ μιᾶς λογικῆς ἀριθμητικῆς ἢ ἐπίκρισις καὶ εἶχε στόχο νὰ ὑπερασπισθεῖ τὸν Κουμανούδη στὶς ἐπιθέσεις ποὺ δεχόταν μὲ ἀφορμὴ τὸν ποιητικὸ διαγωνισμό τῆς χρονιᾶς ἐκείνης.*

106. Φάκ. 20 (1134), ἀρ. 20.

107. Φάκ. 39 (1153), ἀρ. 81.

108. Τὸ ἀπόκομμα στὸν φάκ. 51(1165), ἀρ. 5.

109. Φάκ. 32 (1146), ἀρ. 13. Βλ. τὴν ἐκθεση: P. Moullas, *Les concours poétiques de l'Université d'Athènes 1851-1877*, Ἀθήνα 1989, σ. 291. Ὁ Κουμανούδης δὲν τοῦ συγχώρησε ποτὲ τὸ γεγονός ὅτι δὲν βράβευσε, ὡς εἰσηγητῆς στὸν Πάλλειο ποιητικὸ διαγωνισμό τὸ 1851, τὸ πιὸ ἀγαπημένο ἔργο του, τὸν *Στράτη Καλοπίχειρο*. Μολονότι εἶχε συνείδηση ὅτι, μὲ τὶς περικοπὲς ποὺ ὁ ἴδιος εἶχε κάνει αὐτολογοκρινόμενος, ἀπέκρυπτε ἀπὸ τὸ κοινὸ τὴν οὐσία τοῦ ἔργου –στὴν ἀνυπόγραφη ἀπάντησή του στὴν κριτικὴ τοῦ Ραγκαβῆ σημείωνε ὅτι ἡ οὐσία κρυβόταν στοὺς στίχους ποὺ ἔλειπαν–, ποὺ ἐξέφραζε μὲ τὴν μεγαλύτερη πληρότητα τὶς πεποιθήσεις του, μετὰ ἀπὸ χρόνια, τὸν κατηγοροῦσε ὅτι δὲν εἶχε «εἰσδύσει στὸ νόημα τοῦ ποιήματος» καὶ χαρακτήριζε τὴν κρίση του «ἐπιπολαία». Βλ. Ν. Α. Βέης, «Ἐμμετρα κείμενα Στ. Α. Κουμανούδη», *Ἀρχεῖον τοῦ Θερακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θεσσαροῦ* 14 (1947-1948) 316. Γιὰ τὸν *Στράτη Καλοπίχειρο* βλ. Μαριλίζα Μητσοῦ, *Στεφάνου Α. Κουμανούδη, Στράτης Καλοπίχειρος*, ὁ.π.

συντελεστές επί πολλά χρόνια τῆς ΑΕ. Τὰ μόνα περιοδικά, στὰ ὅποια συνυπῆρξαν ὡς συγγραφεῖς ἦσαν ἡ *Πανδώρα* κατὰ τὴν περίοδο 1851-1856 καὶ ἡ *Χρυσάλλης* κατὰ τὸ διάστημα 1863-1867.

Στὸ *Ἀθήναιον*, ἐξάλλου, δημοσιεύθηκε καὶ ἡ διαμάχη Ραγκαβῆ-Λύσανδρου Καυταντζόγλου γιὰ τὸ μνημεῖο τοῦ Γρηγορίου Ε'. Ὁ Καυταντζόγλου εἶχε παλαιότερα ὑπερασπισθεῖ τὸν Κουμανούδη στὴ διαμάχη του μὲ τὸν Φρεαρίτη, ὅταν ὁ τελευταῖος, ὡς Πρύτανης, ὑποχρέωσε τὴν ΑΕ νὰ ἀπομακρύνει τὰ ἀρχαῖα ποῦ φυλάσσονταν σὲ κάποιες αἴθουσες τοῦ Πανεπιστημίου.¹¹⁰ Στὴν περίπτωση τῆς ἀντιδικίας του μὲ τὸν Καυταντζόγλου, γιὰ τὴ μορφή τοῦ μνημείου ποῦ ἐπρόκειτο νὰ κατασκευασθεῖ γιὰ νὰ τιμῆσει τὸν Γρηγόριο Ε',¹¹¹ διακρίνεται ἡ ἀντιπάθεια ποῦ ἔτρεφε ὁ ἴδιος ὁ ἀρχιτέκτονας τοῦ μνημείου, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐκδότες τοῦ *Ἀθηναίου* πρὸς τὸ πρόσωπό του. Στὸν πρόλογο τῶν ἐκδοτῶν ὁ Ραγκαβῆς χαρακτηρίζεται «αὐτοκλήτως ἐπιστέλλον νὰ ἐμποδισθῇ ἡ ἐκτέλεσις τῆς ἀποφάσεως τῆς ἐπιτροπῆς» καὶ ἔπαιρνε τὸ μέρος τοῦ Καυταντζόγλου σημειώνοντας ὅτι τὰ λεγόμενα τοῦ τελευταίου «ἔχουσι ἐπιστημονικὴν ἀξίαν». Ὁ Καυταντζόγλου κατηγοροῦσε τὸν Ραγκαβῆ γιὰ τὸ «ἀποφθεγματικόν», «ἀξιωματικόν» ὕφος του, ἐνῶ ἐμμέσως τὸν χαρακτήριζε ἀναρμόδιο νὰ κρίνει. Ὁ Ραγκαβῆς ἐπανῆλθε μὲ ἄρθρο στὴν ἐφημ. *Ἐφημερίς*, γεγονός ποῦ ὀδήγησε τὸν Καυταντζόγλου νὰ δημοσιεύσει στὸ *Ἀθήναιον*¹¹² ἐπιστολὴ τοῦ Λουδοβίκου Θηρσίου, ὁ ὅποιος ὑποστήριζε τὶς ἀπόψεις του. Τὸ ὕφος τῶν σχολίων τῶν ἐκδοτῶν ἦταν καὶ πάλι εἰρωνικὸ γιὰ τὸν Ραγκαβῆ, ἐνῶ ὁ Θήρσιος τοῦ καταλόγιζε «αὐταρέσκεια», «ἀλαζονεία» καὶ ἀναρμοδιότητα νὰ ἐκφέρει γνώμη «περὶ τῆς εἰδικότητος» τῶν ζωγράφων.¹¹³

Κοινωνικὴ συνείδηση

Ἐξετάζοντας τὴν πορεία ἐνσωμάτωσης τῶν δύο λογίων, τὰ δίκτυα «προστασίας» ποῦ ἐντάχθηκαν, καθὼς καὶ τὴν κοινωνικὴ τους συνείδηση, ὀδηγοῦμαστε στὴ διαπίστωση ὅτι δὲν ἀνῆκαν ἀπλῶς σὲ ἄλλους κύκλους, ἀλλὰ ἡ ἀπόσταση μεταξὺ τους ἦταν καὶ κοινωνικὴ. Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι μὲ τὰ προσόντα ποῦ

110. Λύσανδρος Καυταντζόγλου, *Καλλιτεχνικὴ ἐξέτασις τῶν κατὰ τὴν ἀποπεράτωσιν καὶ ἀνακαίνισιν τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου ἔργων τοῦ πρώην πρυτάνεως Κ. Φρεαρίτου*, Ἀθήνα 1865, σ. 72-73.

111. «Περὶ τοῦ τάφου τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Ε' ἐπιστολὴ Α. Ρ. Ραγκαβῆ καὶ ἀπάντησις εἰς αὐτὴν ὑπὸ Α. Καυταντζόγλου», *Ἀθήναιον* Δ' (1875) 125-142.

112. Λύσανδρος Καυταντζόγλου, «Συμπλήρωμα τῆς περὶ τοῦ τάφου τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Ε' καλλιτεχνικῆς μελέτης», *Ἀθήναιον* Δ' (1876) 344-354.

113. Σχολιάζοντας τὴν ὑπόθεση, ὁ Ραγκαβῆς ἀργότερα ἀπέδιδε τὴν ἐπίθεση μόνο στοὺς ἀμέσως ἐμπλεκομένους Καστόρχη καὶ Καυταντζόγλου. Βλ. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Δ', 169. Εἶναι ἡ μόνη ἀναφορὰ τοῦ Ραγκαβῆ στὸ πρόσωπο τοῦ Καστόρχη σὲ ὅλο τὸ κείμενο.

διέθετε, ή αποκατάσταση του Ραγκαβή στην Ελλάδα ήταν ούτως ή άλλως εξασφαλισμένη, είναι χαρακτηριστική ή ευκολία, με την οποία ενσωματώθηκε στην ελληνική κοινωνία, στηριζόμενος στην αρχή στον πατέρα του, ο οποίος άμέσως εντάχθηκε στους ήγετικούς κύκλους.¹¹⁴

Από την πρώτη στιγμή της άφιξής του στην Ελλάδα ο Ραγκαβής αποκαταστάθηκε επαγγελματικά ως αξιωματικός του στρατού, ήρθε σε επαφή με τον Καποδίστρια και γενικά με τα πρόσωπα που ανήκαν στα ήγετικά στρώματα. Μετά την παραίτησή του από το στρατό, περίμενε μια καλύτερη αποκατάσταση στηριζόμενος στην οικονομική στήριξη του πατέρα του, ενώ άρχισε τη σταδιοδρομία του στην ελληνική δημόσια διοίκηση το 1832, όταν ο θεϊός του, Ίάκωβος Ρίζος Νερουλός, τον διόρισε στη θέση του Παρέδρου στο Ύπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως. Η επαγγελματική του ασφάλεια δέν κινδύνευσε, όταν έξ αίτίας του «σκανδαλώδους» γάμου του παύθηκε από το Ύπουργείο Εκπαιδύσεως¹¹⁵ κατέλαβε άμέσως τη θέση του διευθυντή του Βασιλικού Τυπογραφείου. Το ψήφισμα κατά των έτεροχθόνων τον βρήκε στο Ύπουργείο Έσωτερικών, από όπου απολύθηκε μέν, αλλά διορίστηκε, σχεδόν άμέσως, στο Πανεπιστήμιο ως καθηγητής της Αρχαιολογίας.¹¹⁶

Από τη θέση του «προστατευομένου» στην αρχή της σταδιοδρομίας του βρέθηκε αρκετά νωρίς στη θέση του «προστάτη». Στήριξε τον Κ. Παπαρρηγόπουλο και την οικογένειά του, ενώ οι δύο αὐτοί, μαζί με τους γηραιότερους Κ. Σχινᾶ και Σκαρλάτο Βυζάντιο, συμπορεύθηκαν για χρόνια αλληλοϋποστηριζόμενοι. Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος διορίστηκε το 1834 στο Ύπουργείο Δικαιοσύνης, όταν Ύπουργός ήταν ο Κ. Σχινᾶς, και όταν απολύθηκε ως έτερόχθων το 1844, ήταν ο Ραγκαβής που τον υποστήριξε συνιστώντας στον Κωλέττη το 1845 να τον διορίσει στο Γυμνάσιο Αθηνών, κάτι που πραγματοποιήθηκε ένα χρόνο μετά. Προηγήθηκε ή δυσμενής μετάθεση του προκατόχου του Γρηγόριου Γ. Παπαδόπουλου, έξ αίτίας της άρνησής του να συμμορφωθεί στην ύπουργική έγκυκλιο που συνιστούσε το βιβλίο του Παπαρρηγόπουλου. Τον διδακτορικό τίτλο που χρειάστηκε μερικά χρόνια αργότερα, για να διοριστεί στο Πανεπιστήμιο, τον όφειλε στις έέργειες του Σχινᾶ.¹¹⁷

Ο Ραγκαβής γνώριζε τον Κωλέττη από το 1831. Το 1834 ως σύμβουλος

114. Στο σπίτι του πατέρα του στην Αθήνα το 1834 συναθροίζονταν μέλη της προεπαναστατικής εξουσίας, Φαναριώτες και ξένοι παρεπιδημούντες. Βλ. [έπιστολή του Thomas Abbet-Grasset], «Αί Αθήναι πρό 66 έτών», *Παναθήναια* 1 (1900-1901) 264-265.

115. Για τον γάμο του βλ. παρακάτω.

116. Για τη ζωή του κατά την περίοδο αυτή βλ. Ε. Θ. Σουλογιάννης, *Άλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής*, ό.π., σ. 39-50. Λεπτομερέστερη περιγραφή γίνεται στα αντίστοιχα έτη στα *Απομνημονεύματα*.

117. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 116-117, 122-123, 138, 448-449.

στο Ύπουργείο Παιδείας ανέλαβε να συντάξει οργανισμό για τὰ γυμνάσια καὶ τὸ πανεπιστήμιο στὴν Ἀθήνα, ὁ ὁποῖος δὲν ἔγινε δεκτός ἀπὸ τὴν ἀντιβασιλεία.¹¹⁸ Τὸ 1847 εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ προωθεῖ ὑποθέσεις καὶ ἄλλων, ἐκμεταλλεόμενος τὴ σχέση του μὲ πολιτικά πρόσωπα.¹¹⁹ Ἀπὸ τὸ 1856, ὁπότε ἐξελέγη βουλευτῆς τοῦ Πανεπιστημίου καὶ στὴ συνέχεια τοποθετήθηκε στὴ θέση τοῦ Ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν, ἡ σχέση του μὲ τὴν πολιτικὴ εἶναι ἄμεση.¹²⁰

Ἄν πιστέψουμε τὸν Ραγκαβῆ, τὸ 1833 τοῦ προσφέρθηκε ἡ θέση τοῦ συμβούλου στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας, τὴν ὁποία παραχώρησε στὸν Σχινᾶ πὺ βρισκόταν σὲ δυσμένεια καὶ δὲν εἶχε ἐργασία ἐκείνην τὴν ἐποχῆ.¹²¹ Τὸ 1861, σὲ μιὰ περίοδο πὺ ἡ μόνη θέση τὴν ὁποία κατεῖχε ὁ Ραγκαβῆς ἦταν αὐτὴ τοῦ καθηγητῆ στὸ Πανεπιστήμιο, μὲ δικές του ἐνέργειες, διατήρησε ὁ Σκαρλ. Βυζάντιος τὴ θέση του στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας πὺ κινδύνευε.¹²² Ἀκόμη καὶ ἂν τὰ παραπάνω εἶναι ἀπλῶς ἰσχυρισμοὶ τοῦ Ραγκαβῆ, ἡ ἀναφορὰ τους μᾶς ὁδηγεῖ σὲ ἓνα βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς κοινωνικῆς του συνείδησης, τὸ αἶσθημα ὑπεροχῆς. Εἴτε τὴν θεωρήσουμε πνευματικὴ, εἴτε κοινωνικὴ, οἱ ἐκδηλώσεις της εἶναι οἱ ἴδιες, δεδομένου ὅτι ἡ πνευματικὴ ὑπεροχὴ καθ'αυτὴ σὲ μιὰ κοινωνία πὺ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνθρώπων μὲ εὐρωπαϊκὴ παιδεία ἦταν πολὺ μικρός, συνιστοῦσε ἀπὸ μόνη της κοινωνικὴ ἀνωτερότητα. Δὲν ἦταν ἀπλῶς φιλοφροσύνη, λοιπόν, ἡ παρατήρηση τοῦ Σκαρλάτου Βυζάντιου, λίγο πρὶν τὴν ἐγκατάσταση τοῦ Γεωργίου στὴν Ἑλλάδα, ὅτι ἡ θέση τῆς ὑπεύθυνης τῆς αὐλῆς τῆς Βασιλίσσας ἀνῆκε δικαιοματικά στὴν κυρία Ραγκαβῆ.¹²³

Στὸ θεατρικὸ του ἔργο *Τοῦ Κουτρούλη ὁ γάμος* ὁ Ραγκαβῆς ἀποκαλύπτει τὴν κοινωνικὴ του συνείδηση σὲ μιὰ κρίσιμη γιὰ τοὺς ἐτερόχθονες περίοδο, τὸ 1844. Ἡ σάτιρα ἀναφέρεται στὴν εὐκολία μὲ τὴν ὁποία ὁ καθένας, χωρὶς καμμία παιδεία, εἰδικὰ προσόντα καὶ κύρος, μποροῦσε νὰ καταλάβει δημόσιες θέσεις στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία. Μέσα ἀπὸ τὴν κριτικὴ στὸ πολιτικὸ σύστημα πὺ λειτουργεῖ χωρὶς ἀξιοκρατία, ὁ συγγραφέας ὑπερασπίζεται ἐμμέσως τὴν ὑφιστάμενη ἐπιθέσεις τάξη τῶν ἀνθρώπων μὲ προσόντα καὶ τὴν ἔντονα ἀμφισβητούμενη ὑπεροχὴ της.¹²⁴

118. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν 19ο αἰώνα*, Ἀθήνα 2004, σ. 50, 52.

119. KEINE, Ἀρχεῖο Ἄλ. Ρ. Ραγκαβῆ, φάκ. 1, ἀρ. 5, ἐπιστολὴ Ραγκαβῆ πρὸς Χ. Παρμενίδη, 17-3-1847. Ἔχει ἀναλάβει νὰ προωθήσει ὑπόθεση τοῦ Χ. Παρμενίδη στὸν Ὑπουργὸ Γλαράκη καὶ στὸν διάδοχό του.

120. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., Β', σ. 373· Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 115, 120.

121. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., Β', σ. 361.

122. *Στὸ ἴδιο*, Γ', σ. 76-77. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο παρουσιάζει τὰ Σκιαδικὰ ὡς οἰκογενειακὴ του ὑπόθεση. Βλ. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 503.

123. KEINE, Ἀρχεῖο Ἄλ. Ρ. Ραγκαβῆ, φάκ. 40, ἀρ. 68, ἐπιστολὴ πρὸς Ραγκαβῆ τῆς 9 Αὐγ. 1863. Εἶναι βέβαιος ὅτι δὲν θὰ τὴν καταλάβει, ἐξ αἰτίας τῶν πολιτικῶν πραγμάτων.

124. Δημήτρης Σπάθης, «Ἄι λυπηραὶ συνέπειαι τῶν ἐπαναστάσεων». Τὰ πολιτικὰ

Ἡ συνείδηση κοινωνικῆς ἀνωτερότητας ποὺ χαρακτήριζε τὸν Ραγκαβῆ ἐρμηνεύει τὴν ὑπεροψία, μὲ τὴν ὁποία ἀντιμετώπιζε πολλοὺς ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους μὲ τοὺς ὁποίους διασταυρώθηκε στὴ ζωὴ του. Ἐνας ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν καὶ ὁ Κουμανούδης, τουλάχιστον κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς ἐγκατάστασής του στὴν Ἑλλάδα. Τὸ 1851 ὁ Κουμανούδης δημοσίευσε ἐπιστολὴ στὴν *Πανδώρα*,¹²⁵ μὲ τὴν ὁποία ἀνακοίνωνε, ἐνοχλημένος, ὅτι ὁ ἴδιος εἶχε ἐπανειλημμένα καταγγείλει τὴν πλαστότητα τῶν χειρογράφων τοῦ Σιμωνίδη καὶ ἀνέφερε τὰ ἄρθρα ποὺ εἶχε δημοσιεύσει ἀνώνυμα στὴν ἐφημ. *Νέα Ἑλλάς*.¹²⁶ Ἡ ἐπιστολὴ ἦταν ἀπάντηση σὲ ἐκτενὲς σχετικὸ δοκίμιο τοῦ Ραγκαβῆ, μέλους τῆς ἐκδοτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ περιοδικοῦ, ὅπου ἀγνοεῖτο ἡ σχετικὴ ἀρθρογραφία ὁποιοῦδήποτε ἄλλου γιὰ τὸ θέμα.¹²⁷ Ἀκόμα κι ἂν ἀγνοοῦσε ὁ Ραγκαβῆς, τὴν ταυτότητα τοῦ ἀρθρογράφου τῆς *Νέας Ἑλλάδος*, ἀποκλείεται νὰ μὴ γνῶριζε τὴ σχετικὴ δραστηριότητα τοῦ Κουμανούδη, ὁ ὁποῖος εἶχε συμμετάσχει στὴν ἐπιτροπὴ τῶν καθηγητῶν ποὺ ἔκρινε τὰ χειρόγραφα καὶ εἶχε γνωματεύσει πρῶτος γιὰ τὴν πλαστότητά τους, ἐνῶ εἶχε ὑποστῆ καὶ μήνυση γιὰ συκοφαντικὴ δυσφήμιση ἀπὸ τὸν θιγόμενο πλαστογράφο. Δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ραγκαβῆς δὲν ἀναφέρει τίποτε σχετικὰ μὲ τὴν ὑπόθεση αὐτὴ στὰ *Ἀπομνημονεύματα*, ὅπου προβάλλει συνήθως ἰδιαίτερα τὴ συνεισφορά του σὲ ὁποιοδήποτε ζήτημα, εἴτε πολιτικὸ εἴτε πνευματικὸ.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὁ Κουμανούδης, παρὰ τὴν ἀνασφάλεια ποὺ αἰσθανόταν κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐπαγγελματικῆς κυρίως ζωῆς του στὴν Ἀθήνα, γνωρίζοντας πόσο εὐκόλο ἦταν νὰ χάσει τὴ θέση του στὸ Πανεπιστήμιο,¹²⁸ δὲν ἔδειξε νὰ ὑποτιμᾷ τίς φιλολογικὲς του ἱκανότητες. Μολονότι τὸν ἀπασχολοῦσε τὸ μέγεθος τοῦ ἀκροατηρίου του,¹²⁹ θεωροῦσε τὸν ἑαυτό του ἴσο, ἴσως καὶ ἀνώτερο,¹³⁰ ἀπὸ τοὺς παλαιότερους συναδέλφους του. Ἡ στάση του ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογὴ τῆς ἐπαγγελματικῆς θέσης ἦταν παρόμοια μὲ αὐτὴν τοῦ Ραγκαβῆ· καὶ οἱ δύο ἐπέμειναν νὰ διορισθοῦν στὴ θέση τοῦ καθηγητῆ στὸ Πανεπιστήμιο, ὁ μὲν Κουμανούδης ἀπέρριψε τὴ θέση τοῦ καθηγητῆ στὸ Γυμνάσιο Πατρῶν,¹³¹

γεγονότα τοῦ 1843 καὶ *Τοῦ Κουτρούλη ὁ γάμος*», *Τὰ Ἱστορικά* 2 (Δεκέμβριος 1984) 317-334. Ὁ συγγραφέας τονίζει τὴ φαναριώτικη συνείδηση τοῦ Ραγκαβῆ.

125. *Πανδώρα Β'* (1851-1852) 754.

126. Ἀναφέρει 7 δημοσιεύματα. Στὸ ἀρχεῖο του σώζονται τὰ ἀποκόμματα τῶν 6. Βλ. φάκ. 51(1165), ἀρ. 6-12. Γιὰ τὴν ὑπόθεση βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὅ.π., σ. 44.

127. *Πανδώρα Α'* (1850-1851) 262-263.

128. *Ἡμερολόγιον Στεφάνου Α. Κουμανούδη 1845-1867*, ὅ.π., σ. 54, 55. Διορίσθηκε ὑφηγητῆς τὸ 1845, ἔγινε ἐκτακτὸς καθηγητῆς τὸ 1846 καὶ τακτικὸς τὸ 1854.

129. *Στὸ ἴδιο*, σ. 63, 73, 76, 151.

130. *Στὸ ἴδιο*, σ. 69, 72 (ἀὲς φύσεως ἔχω κάποια ἔξοχη καὶ λαμπρὴ ἱκανότητα στὴν κατανόηση τῶν ἀρχαίων συγγραφέων).

131. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὅ.π., σ. 29.

ὁ δὲ Ραγκαβῆς στὸ Γυμνάσιο Ἀθηνῶν.¹³² Δὲν ἔδειξε ἐπίσης νὰ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὶς ἐπανειλημμένες ἀντιρρήσεις τοῦ Ραγκαβῆ σὲ ἀπόψεις ποὺ ἐξέφραζε εἴτε ἡ ΑΕ, εἴτε ὁ ἴδιος. Γύρω στὸ 1895, πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, ἦταν ἡ ἔκδοση τῶν ἀπομνημονευμάτων τοῦ Ραγκαβῆ ποὺ τοῦ γέννησε τὴ σκέψη νὰ γράφει καὶ αὐτὸς ἀπομνημονεύματα, ὅπως τὸν παρακινούσαν οἱ φίλοι του.¹³³ Ὁ τρόπος ποὺ ὁ Ραγκαβῆς ἀντιμετωπίζει τὸν Κουμανούδη στὰ Ἀπομνημονεύματα ὑποδηλώνει, πάντως, τὴν «οὐδέτερη» σχέση τους. Τὸν ἀναφέρει ἐλάχιστα, μία φορὰ ὡς μέλος τῆς κριτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Βουτσιναίου ποιητικοῦ διαγωνισμοῦ καὶ μία ὡς ὑποψήφιο γιὰ ἓνα γερμανικὸ παράσημο, καὶ τὶς δύο φορές παρεμπιπτότως καὶ μὲ ἀφορμὴ περιστάσεις στὶς ὁποῖες πρωταγωνιστεῖ ὁ ἴδιος.¹³⁴ Στους ἐπανειλημμένους σχολιασμοὺς τῆς ΑΕ, ὁ Κουμανούδης ἀπουσιάζει, κάτι ποὺ δὲν ἰσχύει γιὰ τὸν Εὐστρατιάδη, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν κρύβει τὴν ἀντιπάθειά του.

Μία χαρακτηριστικὴ καὶ γνωστὴ διαμάχη εἶναι αὐτὴ μὲ τὸν Κυριακὸ Πιττάκη, αὐτόχθονα Ἀθηναῖο, ἀσχολούμενο μὲ τὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων μνημείων ἀπὸ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο. Ὁ Ραγκαβῆς ἀντιμετώπιζε ὑπεροπτικὰ ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή ποὺ ἤρθε στὴν Ἑλλάδα τὸν αὐτοδίδακτο Πιττάκη.¹³⁵ Ὁ Πιττάκης διετέλεσε ἐπὶ χρόνια ὑφιστάμενος τοῦ Ραγκαβῆ, ἀπὸ τὸ 1832 ὡς τὸ 1841, ὡς ὑπάλληλος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας. Συνιδρυτὲς τῆς ΑΕ καὶ τὰ πιὸ δραστήρια στελέχη τῆς κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία, ἔφθασαν στὸ σημεῖο νὰ μὴν ἔχουν οὔτε τυπικὲς σχέσεις. Ἀφορμὴ ἦταν ἡ ἔκδοση τῶν *Antiquités Helléniques* τοῦ Ραγκαβῆ, ὅπου ὁ συγγραφέας ἀναδημοσίευε μὲ διορθώσεις ὅλο τὸ ὕλικό τῶν ἐπιγραφῶν ποὺ εἶχε συγκεντρώσει καὶ δημοσιεύσει ὁ Πιττάκης, κερδίζοντας ἔτσι ὁ ἴδιος τὴ φήμη στὴν εὐρωπαϊκὴ ἐπιστημονικὴ κοινότητα. Ἐνα ἄλλο ἐπεισόδιο στὸ πλαίσιο τῆς ΑΕ —δὲν διαβάστηκε ἐπιστημονικὸ ὑπόμνημα τοῦ Πιττάκη ἐξ αἰτίας τῆς μακρηγορίας τοῦ Ραγκαβῆ γιὰ ἄλλο θέμα— σὲ συδυασμὸ μὲ τὸν παραγκωνισμὸ τοῦ Πιττάκη στὴ διοίκηση τῆς Ἑταιρείας, ὅπου ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν κατελάμβανε θέση ἀπλοῦ μέλους, παρὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν ψήφων ποὺ ἐλάμβανε στὶς ἐκλογές, ὁδήγησε στὴν πλήρη ρήξη. Ἀπὸ τὸ 1852 ὁ Πιττάκης ἀπέκρυπτε συστηματικὰ ἀπὸ τὸν Ραγκαβῆ τὸ ἀνευρισκόμενο ὕλικό τῶν ἐπιγραφῶν, γεγονός ποὺ ἀνέφερε ὁ Ραγκαβῆς στὸν πρόλογο τοῦ β' τόμου τῶν *Antiquités Helléniques*. Ὁ Πιττάκης ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἀνῆκε σὲ αὐτοὺς ποὺ ἐπέμειναν νὰ δημοσιευθεῖ στὶς ξένες ἐφημερίδες

132. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Β', σ. 136-137.

133. Φάκ. 39 (1153), ἀρ. 41.

134. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Γ', σ. 93, τ. Δ', σ. 226.

135. Αὐτὸς εἶναι πιθανῶς ὁ συγγραφέας ἄρθρου ποὺ σχολιάζει μὲ εἰρωνεία τὴν «προκλήριον» τοῦ Πιττάκη γιὰ τὸ ἔργο του *Ancienne Athènes*. Βλ. Ἀθηνᾶ Γ. Καλογεροπούλου, Μαρία Προύνη-Φιλίπ, εἰσαγωγὴ στὸ *Ἐδρετήριον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος πρώτης καὶ δευτέρας περιόδου 1837-1874*, Ἀθήνα 1973, σ. 8'.

ή παραίτηση του Ραγκαβή από την Αρχαιολογική Έταιρεία το 1851.¹³⁶

Ο Πιττάκης, χαρακτηριστικός αυτόχθων, είχε έρεϊσματα σε πολλούς, όχι μόνον Αθηναίους,¹³⁷ αλλά και ξένους αρχαιολάτρες.¹³⁸ Είναι χαρακτηριστική η αποστροφή του προξένου των ΗΠΑ στην Αθήνα, Gregory Perdikaris, στην περιγραφή των δραστηριοτήτων της ΑΕ:

Its President Mons J. R. Nerulos, and its Secretary, Mr. R. Rangabé have been too inefficient, and have done little else besides inflicting long speeches upon the members and their friends, who, once a year, assemble under the columns of the Parthenon for the purpose of celebrating the anniversary of the Society. Owing to the inertness of its chief officers, the Society has lost much of its life, and the interest of the antiquities might have suffered still more had it not been for the energy, the Zeal and untiring effort of Mr Pittakes, a member of the Society and «Conservator General of the antiquities of the country». Mr Pittakes, who is a native of Athens, is almost the only man in the city who, by the simplicity of his manners and the purity of his patriotism, can lay claim to the enviable distinction of a classic descent.¹³⁹

Η άνεση, όπως και η συνείδηση κοινωνικής ανωτερότητας του Ραγκαβή, είναι φανερή σε όλη του τη ζωή. Η παρουσία σε κοινωνικές εκδηλώσεις, είτε κοσμικές είτε πολιτικές, ήταν έντονη και διαρκής.¹⁴⁰ Η πολιτική και διπλωματική ιδιότητα δεν έρμηνεύει πλήρως αυτήν την κοινωνική συμπεριφορά, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια της παραμονής του στην Αθήνα. Από την πρώτη στιγμή που ήρθε στην Ελλάδα, παρατήρησε με έκπληξη, αλλά και ικανοποίηση «τους έξοχους τρόπους» και τις «συναναστροφές» που χαρακτήριζαν κάποιους κύκλους,¹⁴¹

136. Αθηνά Γ. Καλογεροπούλου, Μαρία Προύνη-Φιλίπ, *ό.π.*, σ. πθ'-ρμεί. Για τη διαμάχη βλ. επίσης Αγγελική Κόκκου, *Η μέριμνα για τις αρχαιότητες*, *ό.π.*, σ. 91. Για την απόκρυψη ύλικού από τον Πιττάκη βλ. επίσης την επιστολή του προς τον Ραγκαβή: KEINE, Άρχείο Άλ. Ρ. Ραγκαβή, φάκ. 39, άρ. 101.

137. Το 1832 ήταν δημογέροντας. Βλ. Αγγελική Κόκκου, *ό.π.*, σ. 89. Άργότερα είχε την υποστήριξη της εφημερίδας *Αιών* και του έκδότη της Ι. Φιλήμονα. Βλ. Αθηνά Γ. Καλογεροπούλου, Μαρία Προύνη-Φιλίπ, *ό.π.*, σ. ρλδ'. Στις μεταγενέστερες περιγραφές της αθηναϊκής κοινωνίας προβάλλεται ιδιαίτερα. Βλ. Δ. Γατόπουλος, *Η ιστορία της αθηναϊκής κοινωνίας*, Αθήνα 1942, σ. 76.

138. Ήταν αυτός που τους ξεναγούσε στις αρχαιότητες της Αθήνας και τον ανέφεραν στις δημοσιευόμενες έντυπώσεις τους. Βλ. Αγγελική Κόκκου, *ό.π.*, σ. 88-89. Βλ. επίσης Έντμντ Άμπου, *Η Ελλάδα του Όθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα» 1854*, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα χ.χ. [α' έκδ. 1855], σ. 175.

139. G. A. Perdikaris, A.M. (Late Consul of the United States at Athens), *The Greece and the Greeks*, Νέα Υόρκη 1845, σ. 44-45. Σε υποσημείωση, πάντως, τονίζει την επιστημονική συμβολή του Ραγκαβή, με τις πληροφορίες που παρείχε στις ετήσιες εκθέσεις της Έταιρείας.

140. Ε. Θ. Σουλογιάννης, *Άλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής*, *ό.π.*, σ. 235, 242.

141. Άλ. Ρ. Ραγκαβής, *Άπομνημονεύματα*, *ό.π.*, τ. Α', σ. 232· τ. Β' σ. 61.

συμπεριφορές προφανώς οικείες σέ αὐτόν. Ἡ κοινωνική ἀνεση φαίνεται καί ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῆς πορείας τῆς οἰκογένειάς του· τὰ παιδιά του σπούδασαν στὸ ἐξωτερικὸ καὶ οἱ δύο ἀκολούθησαν διπλωματικὴ καριέρα.¹⁴² Ἡ σχέση τοῦ Ραγκαβῆ μὲ τοὺς συλλόγους τῆς ἐποχῆς ἀποτελεῖ ἐπίσης στοιχεῖο τῆς κοσμικῆς του ἐξωστρέφειας. Συμμετεῖχε μὲ μεγάλη προθυμία στὸν *Παρνασσό*, ὅπου ἐξελέγη Πρόεδρος τοῦ καλλιτεχνικοῦ τμήματος, καὶ στὸν *Σύλλογο πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων*, ὡς μέλος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου.¹⁴³

Ἄς δοῦμε τὴν πορεία ἐνσωμάτωσης τοῦ Κουμανούδη. Σύνδεσμος τοῦ νεοφερμένου μὲ τὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία ὑπῆρξαν οἱ συμφοιτητὲς καὶ φίλοι του στὴ Γερμανία, Σταῦρος Σταθόπουλος, Ἡρ. Μητσόπουλος, Π. Εὐστρατιάδης, Γεώργιος Πετιμεζᾶς καὶ Γεώργιος Ἀλεξάκης.¹⁴⁴ Ἀπὸ αὐτοὺς ὁ Σταθόπουλος, καθὼς καὶ ὁ Ἡπειρώτης Δημήτριος Χαραμῆς, ἐπίσης φίλος ἀπὸ τὴ Γερμανία, τὸν ἔφεραν σέ ἐπαφὴ μὲ τὰ πρόσωπα πού θὰ τὸν βοηθοῦσαν νὰ σταθεῖ, κυρίως ἐπαγγελματικά.¹⁴⁵

Τὸ δίκτυο «προστασίας» πὸν κάλυψε στὴν ἀρχὴ τὸν Κουμανούδη ἦταν ὁ κύκλος τῶν Ἡπειρωτῶν, ὁ ὁποῖος ἦταν συνδεδεμένος μὲ τὸ Γαλλικὸ κόμμα, λόγῳ τοῦ Κωλέττη. Εἶναι βέβαιο πὼς δὲν δημιούργησε δικό του κύκλωμα· τὸ 1863 καὶ τὸ 1885 χρειάστηκε νὰ μεσολαβήσουν συγγενεῖς, στὴν πρώτη περίπτωση ὁ ἀδελφός του καὶ στὴν δεύτερη ὁ Ζακυνθινὸς θεῖος τῆς γυναίκας του, ὥστε νὰ ἐπιλύσει κάποια προβλήματα πὸν εἶχαν δημιουργηθεῖ στίς σχέσεις του μὲ τὴν Κυβέρνηση.¹⁴⁶ Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐρμηνεία πὸν μπορεῖ νὰ

142. Ε. Θ. Σουλογιάννης, *Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς*, ὁ.π., σ. 167-168. Ἡ φοίτηση τῶν γόνων τῶν πολιτικῶν καὶ τῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου στὸ ἐξωτερικὸ ἀποτελεῖ κανόνα. Βλ. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 394.

143. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Γ', τ. Δ', σ. 513-514, 532-533.

144. *Ἡμερολόγιον Στεφάνου Α. Κουμανούδη 1845-1867*, ὁ.π., σ. 13.

145. Εἰδικὰ γιὰ τὸν Χαραμῆ, ὁ Κουμανούδης σημειώνει στὸ ἡμερολόγιό του ὅτι συστηματικὰ τὸν συνέστηνε σέ σημαντικὰ πρόσωπα τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας (ὁ.π., σ. 51). Ἡ πιὸ σημαντικὴ γνωριμία ἦταν μὲ τὸν Ἰ. Κωλέττη (ὁ.π., σ. 34, 68). Ὁ Χαραμῆς ἦταν συγγενὴς τοῦ Γεωργίου Σταύρου. Βλ. Σωκρ. Β. Κουγέας, «Ἡπειρωτικὸν ἀρχεῖον Σταύρου Ἰωάννου», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 14 (1939) 30, 32. Γεννήθηκε τὸ 1815 στὰ Ἰωάννινα καὶ ἀργότερα ἔζησε στὴν Ὁδησσὸ μὲ τοὺς γονεῖς του, ἀπὸ ὅπου πῆγε τὸ 1835 στὸ Μόναχο. Μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἑλλάδα, δίδαξε Ἱστορίαν στὴν σχολὴ Εὐελπίδων τοῦ Πειραιᾶ. Ὡς μέλος τῆς ΑἸΕ συμμετεῖχε στίς ἀνασκαφικὲς δραστηριότητές της. Βλ. Στ. Α. Κουμανούδης, Κ. Πιττάκης, Δ. Χαραμῆς, Π. Εὐστρατιάδης, *Ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι ἀνακαλυφθεῖσαι καὶ ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συλλόγου*, Α', 1851 καὶ Β', 1852. Τὸ Γ' τεῦχος ἐκδίδεται μόνον ἀπὸ τὸν Εὐστρατιάδην τὸ 1855. Βλ. Konstantin Kotsowilis, *Die griechischen Studenten in München unter König Ludwig I. von Bayern (von 1826 bis 1844)*, Μόναχο 1995, σ. 195-196.

146. Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1863, ἐν μέσῳ τῆς πολιτικῆς κρίσης τῆς Μεταπολίτευσης, ὁ Ἰωάννης διαβεβαίωσε τὸν ἀδελφὸ του ὅτι «διὰ τὸ πρόβλημα πὸν ἔκαμεν ὁ κύριος ὑπουργὸς

δώσει κανείς στὰ συγκεκριμένα περιστατικά, εἶναι εὐλογη, ὡστόσο, ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ πρόσβαση στὰ πολιτικά πρόσωπα δὲν ἦταν ἰδιαίτερα εὐκολη γιὰ τὸν Κουμανούδη, τουλάχιστον γιὰ προσωπικά ζητήματα. Κατὰ τὸν Ροῖδη τὸ 1894 «παραγκωνίσθηκε» ἀπὸ τὴν ΑΕ, «ἐξ ἑνὸς βουλευτικοῦ νεύματος».¹⁴⁷

Ἐξαρτημένος πολιτικά ἀπὸ τὸν Κωλέττη, ὁ ὁποῖος τὸν εἶχε διορίσει στὸ Πανεπιστήμιο, καὶ ἀνασφαλῆς ὡς πρὸς τὴν ἐπαγγελματική του ἐξασφάλιση ὡς περίπου τὸ 1850,¹⁴⁸ ἦταν ὑποχρεωμένος γιὰ χρόνια νὰ συμπληρώνει τὸ εἰσόδημά του καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές, ὅπως ἦταν ἡ τυπογραφικὴ ἐπιμέλεια κειμένων, ἡ διδασκαλία σὲ ἰδιωτικὰ σχολεῖα καὶ τὰ ἰδιαίτερα μαθήματα.¹⁴⁹ Ὁ μόνος ἀπὸ τὰ παιδιά του ποὺ ἐπιχείρησε νὰ συνεχίσει τὶς σπουδές του στὴ Χαϊδελβέργη, ὁ Ἄθανάσιος, ἐπέστρεψε μετὰ ἀπὸ μερικὸς μῆνες, διότι δὲν τὸν στήριξε οἰκονομικὰ ὁ ἐξάδελφός του Ἄνδρας Ι. Κουμανούδης ἀπὸ τὸ Βελιγράδι.¹⁵⁰ Ἐκτὸς τοῦ Ἄθανασίου, ὁ ὁποῖος ἐργάστηκε στὴν ἀρχὴ ὡς δικηγόρος καὶ στὴ συνέχεια ὡς βοηθὸς τοῦ πατέρα του στὴν ΑΕ, τὰ ἄλλα τὸν παιδιά, ὁ Πέτρος καὶ ὁ Ἰωάννης, ἐργάστηκαν ὡς ὑπάλληλοι. Ὁ Πέτρος φοίτησε στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολή, χωρὶς νὰ πάρει πτυχίον,¹⁵¹ ἐργάστηκε στὴν ἀρχὴ ὡς ἐμποροῦπάλληλος καὶ στὴ συνέχεια στὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα.¹⁵² Ὁ Ἰωάννης σπούδασε στὴ Νομικὴ καὶ ἐργάστηκε στὸ Ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν.¹⁵³

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Ραγκαβῆ, ὁ Κουμανούδης δὲν συμπαθοῦσε τὴν ἔντονη δημόσια ζωὴ. Μολονότι σὲ νεαρὴ ἡλικία συναναστρεφόταν περισσότερο μὲ ἐξέχοντα πρόσωπα τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας, ἀργότερα σημείωνε ὅτι γενικὰ στὴ ζωὴ του ἀπέφυγε τὴ συναναστροφή μὲ προβεβλημένους Ἀθηναίους πολίτες

θέλω φροντίσει». Βλ. φάκ. 1(1103)α', ἀρ. 32. Τὸν Μάιο τοῦ 1885, ἐπὶ κυβερνήσεως Θ. Δηλιγιάννη, ὁ Ζακυνθινὸς θεῖος τῆς γυναίκας του Διον. Ἐλληνας προσπαθεῖ νὰ λύσει τὸ πρόβλημα τῆς «παύσης» τοῦ γιοῦ τοῦ Κουμανούδη, Ἰωάννη, μέσῳ τοῦ συμπατριώτη του Ὑπουργοῦ, Ρώμα. Βλ. φάκ. 11(1113), ἀρ. 6.

147. Ἄλκης Ἀγγέλου (ἐπιμ.), *Ἄπαντα Ἐμ. Ροῖδη*, ὁ.π., τ. Ε', σ. 178.

148. Στὸν πρυτανικὸ λόγον τοῦ 1846 ὁ Θεόδ. Μανούσης ταύτισε τὸν Κουμανούδη μὲ τὸ γαλλικὸ κόμμα, ἐνῶ τὸ 1847 ὁ Κουμανούδης ψήφισε τὸν Κ. Σχινᾶ ποὺ ἀνῆκε στὸ γαλλικὸ κόμμα γιὰ τὴ θέση τοῦ Βουλευτῆ τοῦ Πανεπιστημίου, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ τὸν βοηθήσει νὰ ἐδραιώσει τὴ θέση του στὸ Πανεπιστήμιο. Βλ. *Ἡμερολόγιον Στεφάνου Α. Κουμανούδη 1845-1867*, ὁ.π., σ. 86, 87, 88.

149. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 27-28.

150. Τὸ 1873 διέκοψε τὶς σπουδές του στὴν Ἀθήνα καὶ παρακολούθησε μαθήματα γιὰ ἕνα χρόνο περίπου τὸ 1873 στὴ Χαϊδελβέργη, ἀπὸ ὅπου ἐπέστρεψε καὶ πῆρε τὸ πτυχίον του στὴν Ἀθήνα τὸ 1876. Βλ. φάκ. 1(1103)α', ἀρ. 2-9, 51 καὶ φάκ. 11 (1113), ἀρ. 2, 11, 12.

151. Βλ. τὸ μαθητολόγιον ποὺ τηροῦσε ὁ Κουμανούδης κατὰ τὰ ἔτη 1870/71, 1871/72, 1872/73: φάκ. 52 (1166).

152. Βλ. τὸ Μητρώον τῶν μελῶν τῆς ΑΕ, φάκ. 39 (1153), ἀρ. 11 καὶ φάκ. 11(1113), ἀρ. 7.

153. Φάκ. 5 (1107), ἀρ. 110, φάκ. 36 (1150), ἀρ. 14, φάκ. 11(1113), ἀρ. 6 καὶ φάκ. 36 (1150), ἀρ. 14.

(proceres civitatis) και δὲν καλλιέργησε τὴ φιλία μὲ πολιτικούς ἢ λογοτέχνες κτλ., περιοριζόμενος σὲ ἓναν στενὸ κοινωνικὸ κύκλο.¹⁵⁴ Δὲν τὸν βρίσκουμε νὰ ἐκφωνεῖ λόγους στὰ πλαίσια συλλόγων, στοὺς ὁποίους ἄλλωστε ἀπέφευγε νὰ συμμετάσχει,¹⁵⁵ ἐκτὸς τῆς ΑΕ, ὅπως δὲν τὸν βρίσκουμε καὶ σὲ φιλανθρωπικὰ ἰδρύματα.¹⁵⁶ Ζοῦσε μᾶλλον λιτὰ¹⁵⁷ καὶ σὲ αὐτὸ τὸ πνεῦμα κινοῦνταν καὶ οἱ ἐπιταγές γιὰ τὴν κηδεῖα του.¹⁵⁸ Ἡ λιτὴ μορφή τοῦ οἰκογενειακοῦ τάφου τῶν Κουμανούδη στὸ Α΄ Νεκροταφεῖο δὲν συγκρίνεται μὲ τὴ μεγαλοπρέπεια τοῦ τάφου τῶν Ραγκαβῆ.¹⁵⁹

Βασικὸ στοιχεῖο τοῦ χαρακτήρα τοῦ Κουμανούδη ἦταν ἡ «ἀσθένεια» κατὰ τὴν ἔκφρασή του,¹⁶⁰ ἡ ὁποία τὸν ἐμπόδιζε νὰ ἀντιδρᾷ μὲ μαχητικότητα, ἐκτιθέμενος δημοσίως σὲ θέματα γιὰ τὰ ὁποῖα ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία δὲν ἀνεχόταν τὴ συζήτηση, ὅπως ἦταν κυρίως ἡ θρησκεία, ἀλλὰ καὶ ἡ νεοελληνικὴ γλῶσσα.¹⁶¹ Γνωρίζουμε σήμερα ὅτι, ὡς πρὸς τὴ θρησκεία, ὑπῆρξε «αἰρετικὸς», χαρακτηριστικὸ πὸ ἐπιμελῶς ἀπέκρυπτε, ἀκόμη καὶ σὲ αὐστηρῶς ἰδιωτικὰ κείμενα.¹⁶² Ἡ σχέση του μὲ τὸν Γεώργιο, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε μαθητὴς του, δὲν ἦταν τόσο στενὴ, ὅσο τοῦ Ραγκαβῆ.¹⁶³

154. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 200.

155. *Στὸ ἴδιο*, σ. 92.

156. Δὲν ἐμφανίζεται σὲ κανένα Διοικητικὸ Συμβούλιο. Βλ. Μαρία Κορασίδου, *Οἱ ἄθλιοι τῶν Ἀθηνῶν καὶ οἱ θεραπευτές τους. Φτώχεια καὶ φιλανθρωπία στὴν ἑλληνικὴ πρωτεύουσα τὸν 19ο αἰώνα*, Ἀθήνα 1995. Δήλωνε ἐπίσης, ὅτι δὲν ἀνταποκρίθηκε σὲ προσκλήσεις πρέσβειων οὔτε τίς ἀνταπέδωσε. Βλ. φάκ. 5(1107), ἀρ. 12 (ἐπικήδειος γιὰ τὸν ἑαυτὸ του).

157. Ὁ Ν. Σπανδωνῆς τὸ 1894 ἔγραφε ὅτι ὁ Κουμανούδης τὸν ὑποδέχθηκε «ἐν τῷ κατὰ τὴν ὁδὸν Ζαλοκώστα μικρῷ οἰκίσκῳ του, ἐντὸς τοῦ λιτοῦ εἰς ἐπιπλα, ἀλλὰ τοσοῦτον πλουσίου εἰς ἄριστα βιβλία γραφείου του». Βλ. Ν. Α. Σπανδωνῆς, «Ὁ Στέφανος Κουμανούδης περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος», *Ἡμερολόγιον Νέας Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1894, σ. 238.

158. Βλ. τὴ διαθήκη του στὸν φάκ. 39 (1153), ἀρ. 5.

159. Ἐ. Ἀγγελολάτη-Τσουγκαράκη – Δ. Τσουκλίδου-Πέννα, *Μητρῶον Α΄ Νεκροταφείου Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1972, σ. 219-220, 320-324.

160. Ἔτσι ὀνόμαζε τὴν ἀδυναμία του νὰ συμμετέχει σὲ ἓνα μακρόχρονο δημόσιο διάλογο γιὰ ὁποιοδήποτε θέμα, μὲ ἀφορμὴ τὸν Βουτσιναῖο ποιητικὸ διαγωνισμὸ τοῦ 1866. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Λεξικογραφία καὶ ἰδεολογία*, ὁ.π., σ. XLIII.

161. Τὸ 1873 σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Μαρίνο Βεργωτῆ, μὲ ἀφορμὴ τὸ ἔργο του *Δοκίμιον περὶ τῆς διδασκαλίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, χαρακτήριζε «ἥρωες» τοὺς ἀνθρώπους πὸ προκαλοῦσαν συζητήσεις γιὰ τέτοια θέματα. Βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 164-165· Μαριλίζα Μητσοῦ, *Στεφάνου Α. Κουμανούδη, Στράτης Καλοπίχειρος*, ὁ.π., τ. Β΄, σ. 111.

162. Τὴ συμμετοχὴ του στὴν ομάδα τῶν Καίριστῶν γνωρίζουμε μόνον ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Καίρη. Βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 128-129. Γιὰ τίς θρησκευτικὲς του πεποιθήσεις βλ. *στὸ ἴδιο*, σ. 126-129, 213-215, 221-222, 244-247, 248-249, 257, 260-262· Μαριλίζα Μητσοῦ, *Στεφάνου Α. Κουμανούδη, Στράτης Καλοπίχειρος*, ὁ.π., τ. Β΄, σ. 127-174.

163. Οἱ κόρες τοῦ Ραγκαβῆ εἶχαν προσωπικὴ σχέση μὲ τὴν κόρη τοῦ Γεωργίου. Βλ.

Ἔχω τὴ γνώμη ὅτι οἱ δύο λόγιοι δὲν υἰοθετοῦσαν ἀπλῶς μιὰ διαφορετικὴ στάση ζωῆς, ἀλλὰ ἐξέφραζαν διαφορετικοῦ τύπου κοινωνικὲς συνειδήσεις, ἐνῶ ὑπῆρχε διαφορὰ μεταξύ τους καὶ ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη.¹⁶⁴ Πρόκειται, ἀσφαλῶς, γιὰ ἀστικὲς κοινωνικὲς συνειδήσεις. Ἐκτὸς τοῦ διαφορετικοῦ τρόπου ζωῆς, κάποιες πολὺ συγκεκριμένες πλευρὲς στὶς συμπεριφορὲς τῶν δύο τοὺς ἐντάσσουν καὶ σὲ διαφορετικοὺς «ἀστικούς τύπους».

Ὁ Κουμανούδης δὲν ἀπέρριπτε μόνο θεωρητικὰ τὸν «κοσμοπολιτισμό»: ἡ ἄποψη αὐτὴ διέπνεε τὸ σύνολο τῆς ζωῆς του. Ἀντιμετώπιζε μὲ δυσπιστία καὶ κατέγραφε τοὺς γάμους Ἑλλήνων μὲ ξένους, χωρὶς νὰ τοὺς ἀπορρίπτει ἐμφανῶς καὶ χωρὶς νὰ προβάλλει τὸ θρησκευτικὸ κριτήριον.¹⁶⁵ Μία ἀπὸ τὶς ἐντολὲς ποὺ ἔδινε στὴ διαθήκη του ἦταν νὰ μὴν παντρευθεῖ ἢ κόρη του ποτὲ ξένο.¹⁶⁶ Ἀξίζει νὰ σημειώσουμε ἐπίσης ὅτι μετὰ τὴν ἐγκατάστασή του στὴν Ἑλλάδα, δὲν ταξίδεψε ποτὲ ξανά στὴν Εὐρώπη. Οἱ γυναῖκες, ἐξάλλου, δὲν ἀποτελοῦσαν σημαντικὸ τμῆμα τῶν συναναστροφῶν του, μὲ ἐξαίρεση τὶς συζύγους τῶν φίλων του. Στὸ ἀρχεῖο του, ἐκτὸς τῶν ἐπιστολῶν τῆς γυναίκας του, τῆς ὁποίας τὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο ἦταν μέτριο,¹⁶⁷ δὲν ὑπάρχει οὔτε μία ἐπιστολὴ ἄλλης γυναίκας.

Ὁ Ραγκαβῆς ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἦταν, χωρὶς ἀμφιβολία, ἓνας ἄνθρωπος «τοῦ κόσμου». Παντρεμένος ὁ ἴδιος μὲ ξένη, τὸ 1861 ἔστειλε ὑπόμνημα στὴν κυβέρνηση, ὅταν προωθοῦσε τὸν νόμο ποὺ ἔθετε θρησκευτικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴ σύναψη μικτῶν γάμων, ὑποχρεώνοντας τοὺς συζύγους διαφορετικῶν δογμάτων νὰ βαπτίζονται τὰ τέκνα τους ὀρθόδοξα.¹⁶⁸ Στὸ ὑπόμνημα τόνιζε ὅτι ὁ νόμος ἦταν ἀντισυνταγματικὸς καὶ παραβίαζε τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνεξιθρησκίας, ἀφοῦ ἀπέδιδε «εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν πλεονεκτήματα ἃ ἀρνεῖται εἰς τὰς λοιπὰς, εἴτε διότι αὕτη εἶναι ἡ ἐπικρατοῦσα εἴτε διότι εἶναι ἡ τῆς πλειονοψηφίας».¹⁶⁹ Ὁ ἴδιος ὁ γάμος του μὲ τὴ διαμαρτυρούμενη Ἀγγλίδα Καρολίνα Σκὴν, ἡ ὁποία ἦταν ἡδη

KEINE, Ἀρχεῖο Ἄλ. Ρ. Ραγκαβῆ, φάκ. 5, ἀρ. 2. Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Κουμανούδη δὲν ἐπιτρέπει καμμία παρόμοια διαπίστωση.

164. Στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ἄλ. Ρ. Ραγκαβῆ σώζεται ἀναλυτικὴ ἐκτίμηση τῆς περιουσίας του τὸ 1881, ἡ ὁποία ὑπολογίζεται σὲ 200.000 περίπου δρχ. Βλ. KEINE, Ἀρχεῖο Ἄλ. Ρ. Ραγκαβῆ, φάκ. 5, ἀρ. 8. Ὁ Κουμανούδης στὴ διαθήκη του τὸ 1873 ἐκτιμᾷ τὴν κινητὴ περιουσία του σὲ 15.000 περ. δρχ., ἐνῶ ἡ ἀκίνητη ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ σπίτι του στὴν Ἀθήνα καὶ κάποια ἀκίνητα στὴ Ζάκυνθο. Βλ. φάκ. 39 (1153), ἀρ. 5. Στὸν κατάλογο τῶν ἐνόρκων τοῦ 1879 καταγράφεται μὲ ἀκίνητη περιουσία ἀξίας 30.000 δρχ. Βλ. Παράρτημα Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως 1879, ἀρ. 85.

165. Φάκ. 34 (1148), ἀρ. 126 καὶ φάκ. 36 (1150), ἀρ. 44.

166. Φάκ. 39 (1153), ἀρ. 5.

167. Ὁ γραφικὸς τῆς χαρακτῆρας καὶ οἱ ἀνορθογραφίες στὶς ἐπιστολὲς τῆς εἶναι ἐνδεικτικὲς γιὰ τὸ γεγονός.

168. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Γ', σ. 78-79 καὶ Ε. Θ. Σουλογιάννης, *Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς*, ὁ.π., σ. 68.

169. KEINE, Ἀρχεῖο Ἄλ. Ρ. Ραγκαβῆ, φάκ. 77.

έξ άγχιστείας συγγενής του, άφοϋ ό άδελφός της είχε παντρευτεί τήν άδελφή του Ραγκαβή, άποτέλεσε σκάνδαλο για τους έκκλησιαστικούς κανόνες τής έποχής.¹⁷⁰ Ό κοσμοπολιτισμός διαπνέει όλη τή ζωή τής οικογένειας. Ό Κλέων άλληλογραφοϋσε με τόν πατέρα του στα άγγλικά και στα γαλλικά, γεγονός που μερικώς μόνον έρμηνεύεται άπό τó ότι ή μητέρα του ήταν Άγγλίδα, ένώ είναι άξιοσημείωτη στο άρχείο του ή παρουσία γυναικών άλληλογράφων.¹⁷¹ Οί άπόψεις του για τις γυναίκες και ή σχέση μαζί τους άπηχεϊ, όπωςδήποτε, άντιλήψεις πιό προχωρημένες άπό αυτές τών συγχρόνων του.¹⁷² Ό Ραγκαβής θεωροϋσε επίσης σωστή τή συμμετοχή και τών γυναικών, ως ήθοποιών, στο θεατρικό γίγνεσθαι.¹⁷³ Η γυναίκα του, καλής κοινωνικής καταγωγής,¹⁷⁴ με άρκετά ύψηλό μορφωτικό επίπεδο, «συνανεγίνωσκε» με τόν Ραγκαβή,¹⁷⁵ ένώ είχε μεταφράσει και κάποια άπό τά κείμενά του στη μητρική της γλώσσα.¹⁷⁶ Η ζωή του, έξάλλου, χαρακτηριζόταν άπό συχνότατες μετακινήσεις και γνωριμία με ξένους τόπους, όπως ήταν π.χ. ή Άμερική, όπου έξοικειώθηκε με νέα ήθη. Θα προσθέταμε, τέλος, τις ταξικές άντιλήψεις του για τήν εκπαίδευση —τά πρακτικού τύπου σχολεία κατά τή γνώμη του ταίριαζαν στις μεσαίες τάξεις—, καθώς και τήν άποστασιοποίησή του άπό τις κυρίαρχες κλασικιστικές ως πρòς τήν εκπαίδευση κατευθύνσεις τής έποχής.¹⁷⁷

Θά μπορούσαμε νά συμπεράνουμε, λοιπόν, ότι ό Ραγκαβής εκφράζει μιá πιό έξευρωπαϊσμένη άστική συμπεριφορά.¹⁷⁸ Ήταν Φαναριώτης, όπως διακήρυσε με περηφάνεια και ό ίδιος και ό πατέρας του,¹⁷⁹ προβάλλοντας μάλιστα τήν ιδιότητα αυτή σε βαθμό που έφθανε τά όρια τής ύπερβολής και τής προκατάληψης.¹⁸⁰ Η φαναριώτικη συνείδηση κληροδοτήθηκε και στους άπο-

170. Άλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής, *Άπομνημονεύματα*, ό.π., τ. Α', σ. 103-104.

171. Βλ. π.χ. τήν προσωπική άλληλογραφία στον φάκ. 3 του άρχείου του.

172. Άλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής, *Άπομνημονεύματα*, ό.π., τ. Α', σ. 48, τ. Γ', σ. 313-314 κά. Βλ. επίσης τή σχετική παρατήρηση του Άλ. Πολίτη: «Έθνοκεντρισμός και εύρωπαϊσμός», ό.π., σ. 228.

173. Άλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής, *Άπομνημονεύματα*, ό.π., τ. Β', σ. 48.

174. Βλ. τή βιογραφία της: F.M.F. Skene, «A noble life», *The Argosy*, January 1898, σ. 1-17.

175. Άλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής, *Άπομνημονεύματα*, ό.π., τ. Β', σ. 281.

176. Ε. Θ. Σουλογιάννης, *Άλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής*, ό.π., σ. 181, 203.

177. Κώστας Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 68, 232, 447.

178. Ό Άλ. Πολίτης έχει διατυπώσει τήν ύπόθεση ότι άκριβώς αυτή ή συμπεριφορά ένοχλοϋσε τους συγχρόνους. Βλ. Άλέξης Πολίτης, «Έθνοκεντρισμός και εύρωπαϊσμός», ό.π., σ. 230.

179. Άλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής, *Άπομνημονεύματα*, ό.π., τ. Α', σ. 9-12. Ό πατέρας του Ίάκωβος Ρίζος Ραγκαβής είχε εκδώσει τόν διάλογο *Οί Φαναριώται* τó 1843, έργο με τó όποιο ύπερασπιζόταν αυτήν τήν ιδιαίτερα άντιπαθή για πολλούς όμάδα έτεροχθόνων. Βλ. Γ. Δανέζης, *Μιά Φαναριώτικη άπολογία του 1843*, *Μνημοσύνη* 13 (1995-1997) 41-66.

180. Αυτό συνέβη π.χ. με τήν *Ιστορία τής νεοελληνικής λογοτεχνίας* που συνέθεσε

γόνους τῆς οἰκογένειας.¹⁸¹ Αὐτὸν τὸν κοινωνικὸ προσδιορισμὸ ἐπικαλέστηκε σὲ κάποιες περιστάσεις καὶ ὁ Παπαρρηγόπουλος,¹⁸² τοῦ ὁποῦ οἱ ὑποστηρικτές, τὴν ἐποχὴ πού ἐπιχειροῦσε νὰ διοριστεῖ στὸ Πανεπιστήμιο, χαρακτηρίζονταν ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους «φιλορθόδοξοι φαναριωτίσκοι»¹⁸³ καὶ ἐνεργοῦσαν ὡς ὁμάδα.¹⁸⁴

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ἀντικειμενικὰ κοινωνικὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῆς τῆς ὁμάδας τῶν ἑτεροχθόνων –τὸ μόνο ὅπωςδῆποτε ἀντικειμενικὸ κοινὸ ἦταν ἡ κωνσταντινουπολίτικη καταγωγὴ τῶν περισσοτέρων– ἔχουν διαπιστωθεῖ ὀρισμένα στοιχεῖα πού προσδιορίζουν τὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ τῶν μελῶν τῆς, μετὰ τὴν ἐγκατάστασή τους στὸ νεοελληνικὸ κράτος. Ἡ ὑπεροψία¹⁸⁵ καὶ ἡ ἐξαιρετικὴ «ικανότητα ἔνταξης στὸ νέο τους περιβάλλον»,¹⁸⁶ καθὼς καὶ ἡ ἀλληλοπροστασία καὶ ἡ ἀλληλοὑποστήριξη τῶν μελῶν τῆς,¹⁸⁷ ἀποτελοῦν ὀρισμένα ἀπὸ αὐτά. Ὁμάδα πού μισήθηκε περισσότερο ἀπὸ ὅλους τοὺς ἑτερόχθονες,¹⁸⁸ λειτούργησε ὡς «ἐνδιάμεσος», ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι ἑτερόχθονες, στὴ σχέση Ἑλλήνων-βαυαρικῆς ἐξουσίας, ἐξ αἰτίας τοῦ μορφωτικοῦ καὶ παιδευτικοῦ ἐπιπέδου, καθὼς

τὸ 1853-1856, ὅπου προέβαλλε ὑπερβολικὰ τὴ συμβολὴ τῶν Φαναριωτῶν γενικὰ, ἀλλὰ καὶ τῆς οἰκογένειάς του εἰδικὰ. Βλ. Βενετία Ἀποστολίδου, *Ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς ἱστορικὸς τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, Ἀθήνα 1992, σ. 63· Ἐλένη Κωβαίου, «Geschichte der neugriechischen Litteratur von A. R. Rhangabé und Daniel Sanders», ὁ.π., σ. 356.

181. Eugène Rizo Rangabé, *Livre d'or de la noblesse phanariote et des familles princières de Valachie et de Moldavie*, Ἀθήνα 1904· Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς - Εὐγένιος Ρίζος Ραγκαβῆς, *Recueil de documents concernant la famille Rizo-Rangabé*, Ἀθήνα 1932.

182. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος*, ὁ.π., σ. 117. Σὲ κάποιες περιστάσεις προέβαλλε τὴν πελοποννησιακὴ συνείδηση. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἑλληνικὸς ρωμαντισμὸς*, ὁ.π., σ. 542.

183. Παρασκευᾶς Ματάλας, *Ἔθνος καὶ Ὁρθοδοξία. Οἱ περιπέτειες μιᾶς σχέσης. Ἀπὸ τὸ «ἐλλαδικὸ» στὸ βουλγαρικὸ σχίσμα*, Ἡράκλειο 2002, σ. 81-82.

184. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 480. Αὐτὴν τὴν ἐντύπωση ἀποκομίζει κανεὶς ἐπίσης, διαβάζοντας τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Σκ. Βυζαντίου πρὸς τὸν Ραγκαβῆ. Βλ. στὸ ἴδιο, σ. 205, 481. Βλ. ἐπίσης ἄλλες ἐπιστολὲς τοῦ Βυζαντίου στὸ Ἄρχεῖο Ἄλ. Ρ. Ραγκαβῆ, φάκ. 40, ἀρ. 68, 107.

185. Ἀναφέρω τὸ παράδειγμα τοῦ Κ. Νέγρη, ὁ ὁποῖος τὸ 1836 προβάλλει τὸν ἑαυτό του ὡς τὸν μοναδικὸ κατάλληλο γιὰ τὴ διδασκαλία τῶν φυσικομαθηματικῶν. Βλ. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 79.

186. Ἑλλη Σκοπετέα, *Τὸ «Πρότυπο Βασίλειο»*, ὁ.π., σ. 92.

187. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἐν Ἀθήναις τῆ 3 Μαΐου 1837*, Ἀθήνα 1987, σ. 198. Τὸ φαινόμενο παρατηρεῖται καὶ στὸν χῶρο τοῦ νεοϊδρυμένου πανεπιστημίου, στὸν βαθμὸ πού συντρέχουν καὶ ἄλλοι λόγοι, ὅπως εἶναι ἡ ἰδεολογικὴ ἢ πολιτικὴ συγγένεια καὶ οἱ προσωπικὲς σχέσεις. Βλ. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 148-149.

188. Ἑλλη Σκοπετέα, *Τὸ «Πρότυπο Βασίλειο»*, ὁ.π., σ. 91-92. Ἡ συγγραφέας σημειώνει ὅτι τὸ ἴδιο φαινόμενο παρατηρεῖται καὶ στὶς ἄλλες βαλκανικὲς χῶρες. Ἐνα ἔμμετρο παράδειγμα εἶναι τὸ ἀνώνυμο λιβελλογράφημα πού κυκλοφόρησε τὸ 1843 μὲ τίτλο *Οἱ Βαναροὶ καὶ οἱ Φαναριῶται*. Βλ. ἐπίσης Βλάχσιος Ι. Βαλτινός, *Πραγματεία περὶ τῶν φαναριωτῶν*, Ἀθήνα 1856.

και τῆς γνώσης ξένων γλωσσῶν,¹⁸⁹ χωρίς νὰ παρουσιάζει οὔτε πολιτική οὔτε ιδεολογική ὁμοιογένεια. Ἐξ αἰτίας τῆς παιδείας πού διέθεταν, ἦταν φυσικὸ ἡ ὁμάδα αὐτή, ὅπως και οἱ ἑτερόχθονες γενικά, νὰ ἀποτελέσει τὴ βασικὴ δεξαμενὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλησε τὸ ὑπὸ διαμόρφωσιν κράτος τὰ στελέχη τῆς δημόσιας διοίκησης. Ἀπὸ τοὺς πρώτους καθηγητὲς στὸ Πανεπιστήμιο, πάντως, ὁ σχετικὰ μεγαλύτερος ἀριθμὸς σὲ ἓνα σύνολο κυρίως ἑτεροχθόνων καταγόταν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη και οἱ περισσότεροι ἀνῆκαν σὲ φαναριώτικες οἰκογένειες.¹⁹⁰

Στὶς περιγραφὲς τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς γίνεται σαφῶς ἡ διάκριση ἀνάμεσα στοὺς Φαναριώτες και στὶς ἄλλες κοινωνικὲς ὁμάδες. Ὁ Ἄμποὺ ἀντιδιαστέλλοντας τὴν «ἀστικὴ» οἰκογένεια τῆς Ἀθήνας, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ ἀνασφάλεια γιὰ τὸ μέλλον, ἀπὸ τὴ φαναριώτικη, παρατηρεῖ: «Στοὺς Φαναριώτες, ἡ οἰκογένεια εἶναι σχεδὸν ὅ,τι εἶναι σὲ μᾶς. Ἡ γυναῖκα, σ' ὅλα ἴση μὲ τὸν ἄντρα της, ἐκτελεῖ μὲ χάρη τὰ καθήκοντα τῆς νοικοκυρᾶς. Τὰ παιδιὰ δείχνουν γιὰ τοὺς γονεῖς τοὺς ἕναν τρυφερὸ σεβασμὸ. Ἡ μητέρα φιλεῖ τὸν γιό της τὸ πρῶτ' και τὸ βράδου. Εἶναι ἀρκετὰ πλούσιοι γιὰ ν' ἀγαπιῶνται».¹⁹¹ Εἶναι προφανὲς ὅτι ἦσαν φορεῖς μιᾶς ὄριμης ἀστικῆς ιδεολογίας και συμπεριφορᾶς, χωρίς νὰ διαθέτουν περιουσία σὲ πολλὲς περιπτώσεις, και κινήθηκαν μὲ ἄνεση στὰ ὑψηλὰ ἐπίπεδα τῆς κοινωνίας, καλύπτοντας σὲ ἓνα βαθμὸ τὰ κενὰ ἐξουσίας στὸ νέο κράτος.

Αὐτὸς ὁ τύπος κοινωνικῆς συνειδήσεως ἦταν φυσικὸ νὰ προκαλεῖ φθόνο και ταυτοχρόνως μιμητικὴ διάθεση σὲ ἐκείνους πού δὲν ἦσαν ἐξοικειωμένοι μὲ τέτοιες συμπεριφορές:

Αἱ τρυφεραὶ ψυχαὶ μας εἰς μεγίστην συγκίνησιν εὐρέθησαν, ὁ σπινθήρ τῆς ζηλοτυπίας ἐρρίφθη ἐν ταῖς καρδίαις μας, διότι τάχα οἱ νέοι οἱ ἐρχόμενοι ἐκ Κωνσταντινουπόλεως και ἄλλοθεν ἐγένοντο ἀμέσως ἀγαπητοὶ παρὰ τῆς Κυβερνήσεως και τῶν Κομητῶν και Βαρῶνων τοῦ Μονάχου, ἡμεῖς δὲ παρηγκωνίζόμεθα, υἱοὶ τῶν ἡρώων τοῦ Ἀγῶνος! Ἐπειδὴ ἄρα γε ἐφέραμεν τὴν φουστανέλλα και τὸ σελάχι, οἱ Φαναριῶται δὲ ἔφερον τὴν βελάδα και τὸν ὑψηλὸν πῖλον και ὁμίλον γαλλιστί; ἀμέσως ὁ σπόρος τῆς διχονοίας ἐσπάρη και ἐφύτρωσε. Καὶ ἐνῶ ἐξ ἑνός, οἱ ἐκτὸς τῆς ἐλευθέρως Ἑλλάδος ἐγένοντο μισητοί, πρὸ πάντων οἱ Φαναριῶται, ἐξάλλου ἐρρίφθημεν ὅλοι εἰς τὴν ἀπομίμησιν αὐτῶν».¹⁹²

189. Ν. Α. Λιδωρίκης, *Σελίδες τινὲς τῆς ἱστορίας τοῦ Βασιλέως Ὀθωνος*, Ἀθήνα 1898, σ. 87.

190. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, ὅ.π., σ. 148.

191. Ἐντμόντ Ἄμποὺ, *Ἡ Ἑλλάδα τοῦ Ὀθωνος*, ὅ.π., σ. 133-134. Διακρίνει τέσσερις τύπους οἰκογένειας στὴν Ἑλλάδα, τὴν «ἀστικὴ» στὴν Ἀθήνα, τὴ «φαναριώτικη», τὴν «ἀγροτικὴ» και τὴν «οἰκογένεια τῶν παληκαριῶν». Ἡ διάκριση αὐτὴ ἐπαναλαμβάνεται στὶς μεταγενέστερες περιγραφὲς τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας. Βλ. Ἐπαμ. Κ. Στασινόπουλος, *Ἡ Ἀθήνα τοῦ περασμένου αἰῶνα (1830-1900)*, Ἀθήνα 1963, σ. 47-51.

192. Ν. Α. Λιδωρίκης, ὅ.π., σ. 89.

Κατά τὴ δεκαετία τοῦ 1880, ὅταν εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐπιτυγχάνεται ἡ ὁμοιογένεια στὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία, ὁ Ροῖδης σημειώνοντας τὴ «λεπτότητα τῆς ἀνατροφῆς» τῶν γυναικῶν αὐτῆς τῆς ομάδας παρατηροῦσε μὲ συμπάθεια ὅτι «ἄλλοτε αἱ κυρίαὶ αὗται ἐπαιρόμεναι ἐπὶ τῇ πανθομολογουμένῃ αὐτῶν ἕξει τοῦ κόσμου καὶ ζητοῦσαι ὡς ἐκ τούτου νὰ ἀπαρτίσωσι διακεκριμένην τὴν ἀριστοκρατικὴν ἐν τῷ τόπῳ τάξιν, ἐκίνουν δικαίως τὸ μῖσος πάσης μὴ ἀνηκούσης εἰς τὸν κύκλον αὐτῶν, ἀλλ' ἀπὸ πολλοῦ εὐτυχῶς νοήσασαι τὸ ἄδικον καὶ παράλογον τοῦ σκοποῦ των κατέστησαν ἀγαπηταὶ εἰς πάντα ἀναγνωρίζοντα τὰς οἰκογενειακὰς τῶν πλείστων παραδόσεις καὶ τὴν εὐγένειαν τοῦ ἥθους αὐτῶν».¹⁹³

Ὁ Κουμανούδης δὲν συμπαθοῦσε τοὺς Φαναριῶτες καὶ εἶχε συνείδηση τῆς κοινωνικῆς τους δύναμης· τὸ σχόλιο ποὺ διατύπωσε γιὰ τὸν Κ. Σχινᾶ μὲ ἀφορμὴ τὴν τοποθέτησή του στὴν πρεσβεία τοῦ Μονάρχου εἶναι χαρακτηριστικό: «Κακὸς ὁ εἰς πρέσβυν ἐν Μονάρχῳ τοῦ [Κ.] Σχινᾶ διορισμὸς καὶ διότι [...] δίδεται ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως ὑπόθαλψις τοῦ παντοτεινοῦ πάθους τῶν τοῦ Φαναρίου, δηλ. τῆς ἐπιδειξέως τῆς ματαίας».¹⁹⁴ Νύξεις ἐναντίον τῶν Φαναριωτῶν βρίσκουμε καὶ στὴν κριτικὴ του γιὰ τὸ ἔργο *Κωνσταντινούπολις* τοῦ Σκαρλάτου Βυζαντίου τὸ 1852,¹⁹⁵ στὶς ὁποῖες ἀπάντησε, ἐνοχλημένος, ὁ συγγραφέας: «οὐδέποτε οὗτος θέλει μεταπεισθῆ νὰ νομίζῃ ἡβηδὸν ἀπαγχονιστέους, μόνον διότι ἔτυχε νὰ ἦναι καὶ ὀνομάζονται Φαναριῶται».¹⁹⁶ Ἡ ἀντιπάθεια αὐτὴ ὑποδηλώνει μὲ ἀσφάλεια, τουλάχιστον ἓνα γεγονός· ὁ Κουμανούδης ἐνέτασσε τὸν ἑαυτό του σὲ μιὰν ἄλλη κοινωνικὴ κατηγορία ἀπὸ τοὺς Φαναριῶτες.

Ἔχουμε ἐνδείξεις ὅτι δὲν αἰσθάνθηκε ποτὲ ἀπολύτως ἐνσωματωμένος στὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία. Ἐκτὸς τοῦ πρώτου καιροῦ ποὺ ἦταν φυσικὸ νὰ αἰσθάνεται ξένος,¹⁹⁷ ἓνα αἶσθημα ἀπομόνωσης ἢ πικρίας διακρίνουμε καὶ ἀργότερα, μὲ ποικίλες ἀφορμές. Αὐτὴν τὴν ἐντύπωση ἀποκόμισε, ὅταν ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν ἴδρυση ἐταιρείας «πρὸς σύστασιν μουσείου» τὸ 1858 ἀπέτυχε, γιὰτὶ «ἱεροκρυφίως [...] ἀνέστησεν ὁ ὑπουργὸς τὴν ἀρχαιολ. Ἐταιρίαν διὰ Βασιλ. διατάγματος, ἵνα διαφύγῃ τὴν ἀνάγκην νὰ ἐγκρίνη τὴν ἡμετέραν αἴτησιν».¹⁹⁸ Μία

193. Ἄλκης Ἀγγέλου (ἐπιμ.), *Ἄπαντα Ἐμ. Ροῖδη*, τ. Γ', ὁ.π., σ. 164. Οἱ ἡρωῖδες τῶν μυθιστορημάτων τῆς περιόδου ὡς τὸ 1880, τῶν ὁποίων συγγραφεῖς εἶναι κυρίως Φαναριῶτες, εἶναι ἀστές, εὐκατάστατες καὶ μελετοῦν ἀρχαῖα καὶ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα. Βλ. Ἔρη Σταυροπούλου, «(Στολισμένη μὲ γράμματα)» (Ἡ εἰκόνα τῆς μορφωμένης Ἑλληνίδας στὴ λογοτεχνία τοῦ 19ου αἰώνα)», *Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου ἀφιερωμένου στὴ μνήμη τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ*, Ἀθήνα 1995, σ. 423. Προφανῶς ἡ εἰκόνα προέρχεται ἀπὸ τὸ περιβάλλον τῶν συγγραφέων.

194. Φάκ. 27 (1141), ἀρ. 8.

195. *Ἡ Κωνσταντινούπολις ἢ περιγραφὴ τοπογραφικὴ, ἀρχαιολογικὴ καὶ ἱστορικὴ τῆς περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως*, Ἀθήνα 1851. Ἡ βιβλιοκρισία τοῦ Κουμανούδη δημοσιεύθηκε στὴ *Μνημοσύνη Α'* (1852) 37-40. Ἡ ἀναφερόμενη νύξη στὴ σ. 39.

196. *Μνημοσύνη Α'* (1852) 83.

197. *Ἡμερολόγιον Στεφάνου Α. Κουμανούδη 1845-1867*, ὁ.π., σ. 34, 64-65.

198. Βλ. παραπάνω, σ. 173.

άλλη άφορμή ήταν ή συζήτηση για την ίδρυση Άκαδημίας τὸ 1867, ὅποτε παρατηροῦσε: «Ἴδου τί θὰ εἶπῃ νὰ εἶσαι Κουμανούδης, καὶ τί ἄλλο θὰ εἶπῃ νὰ εἶσαι Βλάχος καὶ Βερναρδάκης. Ἐκεῖνοι ἀγαπητοὶ καὶ δι' αὐτοὺς ἀνοικτὸν τὸ ταμεῖον, ἐσὺ μισητός». ¹⁹⁹ Σὲ μεγάλη ἡλικία, σχολιάζοντας τὴ μείωση τῶν ἐπισκεπτῶν τὴν ἡμέρα τῆς ὀνομαστικῆς τοῦ ἑορτῆς τὸ 1883 σημείωνε:

On pourrait expliquer la froideur des Atheniens envers une personne, parce que je ne cultive aussi l'amitié de beaucoup de personnes. Mais la chose revient au même. Moi je ne veux rien gagner en sollicitant d'autres. Eux ne s'empressent aussi de me visiter, parce qu'ils n'espèrent rien de moi; car je n'ai en vue que le bien de l'état. Decidement je n'ai pas gagné depuis quelques ans dans l'opinion et l'estime public, mais au contraire j'ai perdu. ²⁰⁰

Ἡ πιὸ χαρακτηριστικὴ παρατήρηση γίνεται τὸ 1871 στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου τοῦ Ἀττικῆς Ἐπιγραφαὶ Ἐπιτύμβιοι:

Ἐγὼ δὲ ἰδιαίτατα ἤθελα διὰ τοῦ βιβλίου μου τούτου κἀνένα ἐγχώριον νέον, ἐκ πατρὸς καὶ μητρὸς Ἀθηναῖον νὰ κερδήσω διὰ τὴν ἀρχαιολογικὴν σπουδὴν, ἀφοῦ ὁ Πιπτάκης ἀπέθανε, καὶ νὰ τὸν κάμω νὰ ἀγαπήσῃ τὰ πάτρια, χειραγωγῶν αὐτὸν εἰς τὰ εὐκόλα πρῶτον. Διὰ τί δὲ τοῦτο ἰδιαίτατα ἐπιθυμῶ; Διότι φρονῶ, ὅτι μόνον οἱ ἐγχώριοι καὶ δυνάμενοι πολὺν χρόνον νὰ καταγίνωνται περὶ τὰ μνημεῖα, ἐκ παιδὸς ἀρξάμενοι, δύνανται νὰ κατορθώσωσι πολλά, εἰσχωροῦντες ἔνεκα τῶν συγγενικῶν καὶ ἄλλων σχέσεων των εὐκόλως εἰς πλεῖστας οἰκίας, ἀλλὰς, ὑπόγεια, περιβόλια, ἵπποστάσια, ἐλαιοτριβεῖα, μύλους, ἐρημοκκλήσια κτλ. κτλ. ὅπου τόσα κρύπτονται κειμήλια τῆς παλαιᾶς ἡμῶν δόξης. Καὶ ἐγὼ μὲν, 26 ἔτη ἐν Ἀθήναις κατοικῶν, εἰς πολλὰ τοιαῦτα μέρη προσεπάθουν νὰ εἰσχωρῶ, ἀλλὰ ὡς ξένος δυσωπούμενος δὲν ἐπετύγχανον πάντοτε. Θέλω, λοιπόν, ὅ,τι ἐγὼ δὲν ἠδυνήθην ἱκανῶς, ἄλλος νὰ καταφθάσῃ κάλλιον. ²⁰¹

Ὁ Κουμανούδης ἐκφράζει μιὰ διαπίστωση ποὺ ἀντανακλᾷ μιὰ πραγματικὴ κατάσταση, ἣ ὁποία ἀφορᾷ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς ἑτερόχθονες. Ἐνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν *Στράτη Καλοπίχειρο* ²⁰² εἶναι διαφωτιστικό. Ὁ Στράτης συναντᾷ κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Καποδίστρια ἕναν Ἠπειρώτη ἔμπορο, ὁ ὁποῖος ἀφηγεῖται τὴν ἱστορία του, λίγο πρὶν ἀναχωρήσει γιὰ τὴν Ὀδησσό. Κεντρικὸ θέμα τῆς ἐνότητας εἶναι ὁ «κοσμοπολιτισμὸς» καὶ πρωταγωνιστῆς τῆς ἱστορίας εἶναι ὁ Ἠπειρώτης Ἀνδρέας Κονδύλης, ὁ ὁποῖος ἔφυγε ἀπὸ τὴν πατρίδα του, ἐξ αἰτίας

199. Σοφία Ματθαίου, Στέφανος Α. Κουμανούδης, ὁ.π., σ. 174.

200. Στὸ ἴδιο, σ. 199.

201. Στέφανος Ἄ. Κουμανούδης, Ἀττικῆς ἐπιγραφαὶ ἐπιτύμβιοι, Ἀθήνα 1871, Προλεγόμενα, σ. ε'.

202. Σ. Α. Κουμανούδης, Στράτης Καλοπίχειρος, Ἀθήνα 1901, σ. 260-272. Τὸ ἀπόσπασμα ὑπάρχει σὲ ὅλες τὶς ἐκδόσεις τοῦ ἔργου.

του Άλῆ Πασᾶ, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ ἀναζητήσει καλύτερη ζωή. Ἀφοῦ πλούτισε ὡς ἔμπορος στὴ Βεσσαραβία, στὴν Τρανσυλβανία καὶ στὴ Μολδαβία, ἀποφάσισε μετὰ ἀπὸ ἐννέα χρόνια νὰ ἔρθει στὴν Ἑλλάδα καὶ «ὡς ἔχων φίλους Φαναριώτας δυνατούς» εἶχε τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἀποκτήσει «θέσιν ὑψηλὴν τινα πολιτικὴν». Παρὰ τὶς σχέσεις πὺ καλλιέργησε μὲ διπλωμάτες, μὲ πολιτικούς, οἱ ὁποῖοι τὸν κολάκευαν μὲ αἴσθημα κατωτερότητας, καὶ παρὰ τοὺς χοροὺς πὺ παρέθετε καὶ τὴν πολυτέλεια, μὲ τὴν ὁποία ζοῦσε, «πλὴν πράγματι τιμὴν τινα καὶ κοινωνίας θέσιν δὲν κατέλαβον σημαντικὴν, ἀλλ' ἤμην ὡς τις ἄχρηστος τροχὸς ἀμάξης πέμπτος». Ἔτσι ἀλλάξε στάση, ἄρχισε νὰ ἀπασχολεῖται μόνο μὲ τὴν αὐξηση τοῦ πλούτου του, ἀγόραζε κτήματα καὶ τόκιζε χρήματα καί, φοβούμενος ἐπὶ πλεόν τὶς «δημοκρατικὲς» ιδέες πὺ εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἀναπτύσσονται στὴν Ἑλλάδα, ἀποφάσισε νὰ τὴν ἐγκαταλείψει καὶ νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴν Ὀδησσό, ὅπου ὅλα τὰ ἀγαθὰ ἦσαν ἄφθονα, ἀνέσεις, διασκεδάσεις, θέατρο κτλ., ἀκολουθώντας τὴν ἀρχὴ τοῦ «κοσμοπολίτη»: «τῷ εὐτυχοῦντι πᾶσα γῆ πατρὶς». Στὴ συζήτηση ὁ Στράτης τὸν ὀδηγεῖ νὰ ὁμολογήσει ὅτι «τὴν Ἑλλάδα μας συλλογισμένος τὴν ἀφήνω», ἱκανοποιώντας ἔτσι τὸν συνομιλητὴ του. Βασικὴ ἔγνοια τοῦ συγγραφέα ἦταν ἡ ἐθνικὴ συνείδηση τοῦ Ἡπειρώτη, ἡ διαμόρφωση μιᾶς ἐνιαίας καὶ ὁμοιογενοῦς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς συνείδησης.²⁰³ Ἡ δυσκολία τῆς ἐνσωμάτωσης πὺ περιέγραφε, δὲν ἀποτελοῦσε δημιούργημα τῆς φαντασίας του, ἀλλὰ μιὰ πραγματικότητα, ἡ ὁποία δὲν εἶχε μόνο γεωγραφικὴ-τοπικὴ διάσταση, ἀλλὰ καὶ κοινωνικὴ.

Ἡ ἐντύπωση πὺ ἀποκομίζει κανεὶς ἀπὸ ὅλες τὶς παραπάνω ἐπισημάνσεις εἶναι ὅτι ἡ πραγματικότης αὐτὴ ἀφοροῦσε καὶ τὸν ἴδιο. Παρὰ τὸ κύρος καὶ τὸν σεβασμὸ πὺ κέρδισε στὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία, ὁ Κουμανούδης δὲν ἀπέκτησε ποτὲ μεγάλη κοινωνικὴ δύναμη. Συνδέεται ἄραγε αὐτὸ τὸ γεγονὸς μὲ τὴν «ἀσθένεια» πὺ περιγράψαμε παραπάνω; Ὁ φόβος νὰ ἐκφράσει τὶς θρησκευτικὲς του πεποιθήσεις πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ μόνο στὸν χαρακτήρα του, δεδομένου ὅτι γνῶριζε πὺ οἱ ἀπόψεις του θὰ ἐνοχλοῦσαν, ἐξ αἰτίας τῆς θρησκευτικῆς μισαλλοδοξίας τῆς ἐποχῆς;

Ἄν παραβάει κανεὶς τὴν περίπτωση τοῦ Κουμανούδη μὲ αὐτὴν τοῦ Κλέωνος Ραγκαβῆ, ὁ ὁποῖος ὑπέβαλε στὸν ποιητικὸ διαγωνισμὸ ἓνα ἀπολύτως ἀντιχριστιανικὸ κείμενο, τὸν *Ιουλιανὸ τὸν Παραβάτη*, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποφύγει τὸν πειρασμὸ νὰ ὑποθέσει ὅτι ὁ γιὸς Ραγκαβῆς, ἐκτὸς τοῦ θάρρους πὺ τὸν χαρακτήριζε, ἐξ αἰτίας τῆς φιλελεύθερης ἀνατροφῆς του, γνῶριζε κατὰ βάθος ὅτι δὲν κινδύνευε ἡ σταδιοδρομία του. Ὁ ἴδιος ὁ Κουμανούδης μᾶς πληροφορεῖ ὅτι: «μόλις τὸ Ὑπουργεῖον τὸν ἔσωσεν ἀπὸ καταδίκης

203. Στὸν Στράτη ὁ Κουμανούδης δὲν ἐκφράζει ἀπλῶς τὶς φιλοσοφικὲς του ἀντιλήψεις, ἀλλὰ συμπυκνώνει σὲ στίχους τὸ ὄραμά του γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ὡς κράτος καὶ ὡς κοινωνία. Ἔτσι ἐρμηνεύεται ἡ μεγάλη ἀγάπη πὺ ἔτρεφε γιὰ τὸ δημιούργημά του.

εκκλησιαστικῆς καὶ τὸν διετήρησεν εἰς τὴν θέσιν του τὴν πολιτικὴν.²⁰⁴

Ἐνας νέου τύπου ἐπιχειρηματίας, ἐτερόχθων καὶ αὐτός, νεώτερος τοῦ Κουμανούδη, καὶ μὲ πολὺ μεγάλη οἰκονομικὴ ἐπιφάνεια, ὁ Ἄνδρέας Συγγρός, παρατηροῦσε ὅτι ὑπῆρχαν κοινωνικὰ «στεγανὰ» στὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία. Περιγράφοντας τὰ «σαλόνια» στὴν Ἀθήνα τὸ 1868, διαπίστωνε ὅτι τὰ «φαναριώτικα» εἶχαν κάποιες ἰδιαιτερότητες:

Ἐπῆρχε τότε καὶ ἄλλη κατηγορία «σαλονιῶν» ἐν Ἀθήναις ἢ τῶν «Φαναριωτικῶν» τὰ ὁποῖα ἦσαν τὰ πλεῖστα ἀνοικτὰ ἐναλλάξ σχεδὸν καθ' ἑσπέραν, ἀλλ' εἰς αὐτὰ ὑπῆρχέ τι δῆθεν ἀριστοκρατικόν, διότι δὲν ἐσυχνάζοντο συνήθως εἰμὴ ἀπὸ Φαναριώτας καὶ ἀπὸ διπλωμάτας ξένους καὶ ἀπὸ ὠρισμένον ἀριθμὸν ἐγχωρίων. Ἦσαν προσιτὰ καὶ εἰς τοὺς διακεκριμένους ἔξωθεν ὁμογενεῖς, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ προκειμένου συνέβαινε τὸ παράδοξον, τοῦ νὰ μὴ ἀρέσκωνται ἀμοιβαίως οἱ δύο κύκλοι, ὁ τῶν καθαρῶς ἐγχωρίων δηλαδὴ καὶ ὁ τῶν Φαναριωτῶν εἰς σχέσεις μετ' ἐκείνου, ὅστις ἐπεθύμει νὰ σχετίζεται μετ' ἀμφοτέρων.²⁰⁵

Τὸ 1873 σημείωνε, ἀπογοητευμένος, «ὅτι οἱ ὁμογενεῖς δὲν εἶχον ρίζας εἰς τὸν τόπον καί, μ' ὅλα τὰ ὑλικά καὶ ἠθικά των ἀκόμη μέσα, ἔχουν ἀνάγκη τῆς σκέπης καὶ προστασίας τῶν ἐγχωρίων».²⁰⁶ Εἴτε ἐνστερνισθοῦμε τὴν εὐλογη ἐρμηνεία ὅτι τὸ στοιχεῖο ποὺ ἐνοχλοῦσε ἦταν ἡ νέα ἐπιχειρηματικὴ νοοτροπία,²⁰⁷ εἴτε ὄχι, οἱ ὀξυδερκεῖς παρατηρήσεις τοῦ Συγγροῦ ἀποκαλύπτουν μιὰ ἀθηναϊκὴ κοινωνία ρευστὴ ἀκόμη καὶ χωρὶς ὁμοιογένεια. Συνυπάρχουν πολλῶν τύπων κοινωνικῆς συνειδήσεως, τῶν ὁποίων ἡ διαμόρφωση συνδέεται καὶ μὲ τὸν τρόπο ἐνσωμάτωσης τῶν νεοφερμένων.

Ἐνας ἄλλος ἐτερόχθων, ὁ καθηγητὴς τῆς ἰατρικῆς Ἄλέξιος Πάλλης, χρησιμοποίησε ὡς βασικὸ μέσο, γιὰ νὰ ἐνσωματωθεῖ, τὸν πλοῦτο ποὺ ἀπέκτησε ὡς γιατρός. Ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ, «ἡ θέση του ὡς καθηγητῆ καὶ οἱ ἐπαφές του ὡς γιατροῦ μὲ ἐκπροσώπους τῶν ἡγετικῶν ὁμάδων ἐνέταξαν τὴν οἰκογένεια σ' ἓνα περιβάλλον ποὺ ἤγειρε ἀπαιτήσεις ὡς προϋπόθεση ἀποδοχῆς, ἀπαιτήσεις στὶς ὁποῖες ὁ Πάλλης ἀνταποκρίθηκε δαπανώντας μεγάλα ποσὰ γιὰ τὴν ἐνδυσση, τὴν ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν καὶ τὸν οἰκιακὸ ἐξοπλισμό».²⁰⁸

204. Μαριλίτσα Μητσοῦ, *Στεφάνου Α. Κουμανούδη, Στράτης Καλοπίχειρος*, ὁ.π., τ. Β', σ. 221.

205. Ἄλκης Ἀγγέλου, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου (ἐπιμ.), *Ἄνδρέα Συγγροῦ Ἀπομνημονεύματα*, Ἀθήνα 1998, τ. Β', σ. 132.

206. Στὸ ἴδιο, τ. Γ', σ. 80.

207. Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, «Ἐθνικοὶ εὐεργέτες: τὰ πρότυπα καὶ ἡ ἱστορία τους. Ἀπὸ τοὺς ἀδελφοὺς Ζωσιμᾶ στὸν Ἄνδρέα Συγγρό», *Μνήμη Ἄλκη Ἀγγέλου. Τὰ ἄφθονα σχήματα τοῦ παρελθόντος. Ζητήσεις τῆς πολιτισμικῆς ἱστορίας καὶ τῆς θεωρίας τῆς λογοτεχνίας. Πρακτικὰ Γ' Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης*, Τμῆμα Φιλολογίας ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 401-412.

208. Χρήστος Λοῦκος, «Ἐπίπεδο ζωῆς ἐνὸς καθηγητῆ Πανεπιστημίου στὰ μέσα τοῦ

Ένας βέβαιος τρόπος ένταξης στὰ ἡγετικά στρώματα καί, κατὰ συνέπεια, καλύτερης ένσωμάτωσης ἦταν ἡ ένασχόληση μὲ τὴν πολιτική.²⁰⁹ Ὁ Συγγρός τὸ 1872, ἄκουγε μὲ ἐκπληξή ἀπὸ τὸν Τρικούπη ὅτι «έν Ἑλλάδι χωρὶς νὰ πολιτεύηται τις οὐδέν δύναται νὰ πράξῃ, μὲ ὅσῃν καὶ ἂν ἔχῃ καλήν θέλησιν»,²¹⁰ ένῶ ὁ Ροῖδης χαρακτηρίζε «ἐξαιρετικήν καὶ εἰς τὴν οἰκουμένην μοναδικήν» τὴ σημασία τῆς πολιτικῆς «παρ' ἡμῖν».²¹¹

Στὴν περίπτωση τοῦ Ραγκαβῆ πρέπει νὰ λάβουμε ὑπ' ὄψιν ὅτι ἐγκαταστάθηκε νωρὶς στὴν Ἑλλάδα, ἐπὶ Καποδίστρια, γεγονός πού τὸν βοήθησε νὰ ἐδραιώσει τὴν παρουσία του εὐκολότερα. Ἡ κοινωνικὴ δύναμη, ὡστόσο, πού ἐξ ἀρχῆς διέθετε ὀφειλόταν σὲ μεγάλο βαθμὸ στὴν κοινωνικὴ καταγωγὴ του. Ὁ Κουμανούδης δὲν εἶχε νὰ ἐπιδείξει τέτοιες καταβολές· καταγόταν ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολη καὶ εἶχε μεγαλώσει στὸ Βελιγράδι, σὲ ἓνα περιφερειακὸ δηλαδὴ παροικιακὸ κέντρο. Ἡ ἑλληνικὴ παροικία ἐκεῖ ἄρχισε νὰ ἀναπτύσσεται κατὰ τις πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα, ένῶ ἡ οἰκογένεια Κουμανούδη πρέπει νὰ ἦταν ἀπὸ τις πρῶτες πού τὴ συγκρότησαν.²¹² Ἀσχολούμενος μὲ ἐμπορικὲς δραστηριότητες, ὁ πατέρας του Ἀθανάσιος ἔδωσε νωρὶς τὴ σκυτάλη στὸν γιό του Ἰωάννη, ὁ ὁποῖος ἀποτέλεσε ἓναν ἀπὸ τοὺς ἐξέχοντες οἰκονομικοὺς παράγοντες τῆς νέας Σερβίας μὲ ὑψηλοῦ ἐπιπέδου πολιτικὲς διασυνδέσεις.²¹³ Ἡ εὐρύτερη οἰκογένεια μὲ ἄλλα λόγια δὲν εἶχε νὰ ἐπικαλεστεῖ τόσο ἓνα ένδοξο παρελθόν, ὅσο μιὰ ἐπιτυχημένη οἰκονομικὴ δραστηριότητα στὸ παρόν, ἀλλὰ στὴ Σερβία.

Ὁ κλάδος τῆς οἰκογένειας στὴν Ἀθήνα δὲν δημιούργησε μεγάλη περιουσία οὔτε ἀναμείχθηκε στὴν πολιτικὴ, σταδιοδρομία πού ὁ Κουμανούδης ἀπέφυγε

19ου αἰώνα: Ἀλέξιος Πάλλης», *Πρακτικὰ τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου Πανεπιστήμιο: Ἰδεολογία καὶ Παιδεία. Ἰστορικὴ διάσταση καὶ προοπτικές*, τ. Α', Ἀθήνα 1989, σ. 136. Ὁ Πάλλης (γεν. 1809) ἦταν Ἡπειρώτης, εἶχε σπουδάσει στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία καὶ στὴν Πίζα, καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1832. Βλ. ὁ.π., σ. 121.

209. Τὸ παράδειγμα τῶν Πατρινῶν γαιοκτημόνων πού «ἐπιβίωσαν» κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο εἶναι ένδεικτικό. Βλ. Νίκος Α. Μπακουνάκης, «Οἱ ἀστικὲς ὀψεις τῆς πολιτικῆς συμπεριφορᾶς. Τὸ ἀνώτερο κοινωνικὸ στρῶμα τῆς Πάτρας καὶ οἱ σχέσεις του μὲ τοὺς μηχανισμοὺς ἐξουσίας (19ος αἰώνας)», *Πρακτικὰ τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου Ἰστορίας. Νεοελληνικὴ Πόλη. Ὅθωμανικὲς κληρονομίες καὶ ἑλληνικὸ κράτος*, τ. Β', Ἀθήνα 1985, σ. 341-357. Βλ. ἐπίσης Χρῆστος Λυριντζῆς, *Τὸ τέλος τῶν «τζακιῶν» (κοινωνία καὶ πολιτικὴ στὴν Ἀχαΐα τοῦ 19ου αἰ.)*, Ἀθήνα 1991.

210. Ἄλκης Ἀγγέλου, Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου (ἐπιμ.), *Ἀνδρέα Συγγροῦ Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Γ', σ. 23.

211. Ἄλκης Ἀγγέλου (ἐπιμ.), *Ἄπαντα Ἐμ. Ροῖδη*, ὁ.π., τ. Ε', σ. 178.

212. Γιὰ τὴν παροικία καὶ γιὰ τὴν οἰκογένεια Κουμανούδη βλ. Ioannis A. Papadrianos, «Serbian epitaphs of Greeks from Belgrade (XIXth-XXth century)», *Balkan Studies* 21 (1980) 117-131· Ἰωάννης Α. Παπαδριανός, *Οἱ Ἑλληνες ἀπόδημοι στὶς γιουγκοσλαβικὲς χῶρες (18ος-20ὸς αἰ.)*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 44-47, 68, 92, 122-123, 141.

213. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 24.

καί αντιμετώπιζε μάλλον άπαξιωτικά.²¹⁴ Ως «δημόσιος άνδρας», συνέδεσε τή ζωή του με δύο φορείς-θεσμούς, τὸ Πανεπιστήμιο καί τήν ΑΕ, οί όποιοι δέν άποδείχθηκαν ίκανοί νά τοῦ προσδώσουν κοινωνική δύναμη. Άντιθέτως, ή θέση του στήν Έταιρεία εἶναι συνυφασμένη με συγκρούσεις άφ' ένός με τήν πολιτική έξουσία καί άφ' έτέρου με τήν ἴδια τήν κοινωνία, στὸν βαθμὸ πού ή προσπάθεια για τήν άποκάλυψη καί τή διάσωση τῶν άρχαιοτήτων ἔθιγε ιδιωτικά συμφέροντα.²¹⁵

Η συγκριτική προσέγγιση τῶν δύο λογίων άποκαλύπτει πλευρές τῆς σκέψης καί τῆς ζωῆς τους, πού θά εἶχε ένδιαφέρον νά παραβληθοῦν με άλλες προσωπικότητες τῆς έποχῆς τους, τίς όποίες ἔχουμε συνηθίσει νά έντάσσουμε εύκολα σέ ομάδες, άποκλειστικά βάσει τοῦ σχήματος πού ἔχει διαγραφεί για τὸ ιδεολογικό πλαίσιο τοῦ έλληνικοῦ 19ου αἰώνα. Η πολυπλοκότητα τῶν πολιτικοϊδεολογικῶν άπόψεων, οί όποίες σφραγίζονται άλλοτε άπό πνευματικά δάνεια καί άλλοτε άπό πρωτοτυπία, καθώς καί οί μεταβολές στή διάρκεια τοῦ χρόνου καί οί αντιφάσεις πού συχνά παρατηροῦμε, ύποδεικνύουν καί άλλου τύπου διακρίσεις. Η άνομοιογένεια τῆς άθηναϊκῆς κοινωνίας τῶν πρώτων δεκαετιῶν τῆς ζωῆς της, ως πρωτεύουσας τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, άποτελεἶ ένα άλλο ένδιαφέρον πεδίο μελέτης, πού άναδεικνύει καί κοινωνικές διακρίσεις, γιατί τά πρόσωπα πού συγκρότησαν τήν πνευματική καί διοικητική ήγεσία τῆς έποχῆς δέν άποτελοῦσαν ένα ένιαῖο σύνολο· έκπροσωποῦσαν ποικίλες γεωγραφικές καί κοινωνικές προελεύσεις καί εἶχαν συγκροτήσει τήν παιδεία τους σέ ποικίλα περιβάλλοντα, ένῶ ή πορεία τῆς ένσωμάτωσῆς τους συνιστᾶ ένα έξαιρετικά ένδιαφέρον κεφάλαιο.

214. Στὸ ἴδιο, σ. 105. Εἶναι χαρακτηριστική ή περίπτωση τῶν άδελφῶν Σίμου. Ό ένας, ό Εὐστάθιος, άναμείχθηκε στήν πολιτική καί κατέκτησε μιᾶ άνώτερη θέση στήν κοινωνία, ένῶ ό άλλος ό Σίμος, ό όποῖος ἦταν καί ό στενότερος φίλος τοῦ Κουμανούδη, περιορίσθηκε στή θέση του στὸ Έλεγκτικό Συνέδριο. Βλ. Α. Ι. Κλάδος, *Έπετηρίς τοῦ Βασιλείου τῆς Ελλάδος*, Αθήνα 1937, σ. 108· Κ. Αθ. Διαμάντης, «Σίμος Άγγ. Σίμος», *Ηπειρωτική Έστία* 2 (1953) 909-917. Για τὰ βιογραφικά στοιχεία τῶν δύο άδελφῶν βλ. επίσης Άλέξης Πολίτης, *Η μετάφραση τῆς Κορίννας στα 1835. Η ώρα τῆς πεζογραφίας, Νάσος Βαγενᾶς (έπιμ.)*, *Άπό τὸν Λέανδρο στὸν Λουκῆ Λάρα*, ὅ.π., σ. 207-209.

215. Η «πραγματική» διάσταση τῆς ΑΕ δέν λαμβάνεται συνήθως ὑπ' όψιν, καθώς ὑπερισχύει πάντα στίς σχετικές άναλύσεις ή ιδεολογική.

SUMMARY

Sofia Matthaiou, *Stephanos A. Koumanoudes – Alexander Rizos Rangabes. A Comparative approach*

Two of the most eminent 19th century men of letters, Stephanos A. Koumanoudes (1818-1899) and Alexander Rizos Rangabes (1809-1892), determined the fortunes of the Archaeological Society. They were among the first Greeks who contributed in a scholarly fashion to the field of archaeology and became University Professors, Rangabes of Archaeology (1844-1867) and Koumanoudes of Latin Philology (1845-1866) respectively.

The subject of the study is the presentation of the different conceptions of the two scholars and their different social consciousness. In spite of their general similarity in matters of ideology- they were both lovers of antiquity and did not accept Pappalopoulos' view of historical continuity – and in matters of political convictions – they were both representing political moderation and were supporters of constitutional monarchy- nevertheless they had a different philosophy on how to set priorities with respect to the establishment of institutions of the newly founded Greek State. The mission statement that they attributed to the Archaeological Society, their opposing views in the discussion for the establishment of an Academy in Greece and on the construction of a theatrical stage, are examples reflecting their different philosophy. Another interesting difference that arises from the comparative approach is the social one. The two *heterochthon* scholars – Rangabes moved permanently to Greece in 1829 and Koumanoudes in 1845- did not integrate with the same degree of smoothness in the Athenian Society because of their different social origins.

The proposed study aims at showing the significance of such differences and distinctions beyond the political- ideological level which shed light and are crucial for enhancing our understanding of 19th century Greece.